

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის,
არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის

ინსტიტუტი
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ
И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

1968

მ. აბღუშელიშვილი, ე. ჯაფარიშვილი,
ლ. შარაშიძე

ქავკასიის ანთროპოლოგიის საკითხები

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1968

კრებულში წარმოდგენილია სამი სტატია, რომლებიც აშუქებენ რიგ საკითხებს კავკასიის, კალკულის ჯგუფების მორფოლოგიური თავისებურებების, ანთროპოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულებისა და შაჰი ადგილის შესახებ კავკასიის ხალხების ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში.

კრებულში წარმოდგენილი მასალები ავსებენ ხარეზს, რიშელიც დღემდე არსებობდა ლაზებისა და ჩაჩან-ინგუშების ანთროპოლოგიასა და ენოლოგიური ხანის კრანოლოგიაში; აღნიშნული მასალები საფუძვლად დაედება შესწავლილი ჯგუფების ეთნოგენეზურ კვლევას.

ლაზების ანთროპოლოგიისათვის

ქართველი ანთროპოლოგების გამოკვლევებმა ბოლო წლებში თანდათანობით შეაღწეს ის ხარვეზი, რომელიც მანამდე არსებობდა ქართველი და საერთოდ კავკასიელი ხალხების წარმოშობა-ჩამოყალიბებისა და მონათესავეობის კვლევის საქმეში ანთროპოლოგიური მონაცემების სახით, რომელთა გარეშე, როგორც ცნობილია, ეთნოგენეზური პრობლემების არამცთუ გადაწყვეტა, არამედ დაყენებაც კი მოკლებულია მეცნიერულ სრულყოფას. სადღეისოდ უკვე კარგად არის შესწავლილი ყველა ქართველური და თითქმის ყველა კავკასიური ეთნოტერიტორიული ჯგუფის ანთროპოლოგიური თავისებურება, კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური კლასიფიკაცია, ქართული და საერთო კავკასიური ანთროპოლოგიური ტიპების ადგილი ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში, დაზუსტებულია ამ ტიპებისა და ძირითადი რასობრივი კატეგორიების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხები და, ბოლოს, გადადგმულია ნაბიჯი საქართველოს მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი ანთროპოლოგიური ტიპების გენეზისის შესწავლისა და განზოგადებისაკენ¹. ყოველივე ეს, ცხადია, მხოლოდ წინაპირობაა იმ დიდი და რთული პრობლემის შესწავლისა, რომელსაც ზოგადად ქართველი ხალხის ანთროპოლოგია შეიძლება ეწოდოს და რომლის შესწავლა იმთავითვე წარმოადგენდა ქართველი ანთროპოლოგების კვლევის საბოლოო მიზანს. ამრიგად, შესწავლის დღემდე განუღწევი ეტაპი შეიძლება ჩაითვალოს მოსამზადებელი და ზოგადი პრობლემების კვლევის ეტაპად, რომელმაც საიმედო საფუძველი ჩაუყარა კონკრეტული საკითხების კვლევას. ამდენად, სადღეისო პერს-

¹ М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964.

პექტივებიც უკვე სრულიად ნათელია — საქმე შეეხება ცალკეული, ჯერ ქართველური, ხოლო შემდგომში კავკასიური, და თუ შესაძლებელია, წინააზიური ეთნიური და ტერიტორიული ჯგუფების ანთროპოლოგიურ შესწავლას მათი ეთნოგენეზური კვლევის მიზნით. საბოლოო ჯამში ყოველივე ეს საშუალებას მოგვცემს ზუსტი წარმოდგენა ვიქონიოთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამჟამად მცხოვრები ყველა ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფის ანთროპოლოგიურ თავისებურებებსა და მათ გენეტიკურ ურთიერთდამოკიდებულებაზე, რაც საფუძვლად დაედება მათს ეთნოგენეზურ შესწავლას სხვა მეცნიერულ მონაცემებთან კომპლექსში (მხედველობაში გვაქვს: ისტორიული, ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური, ენათმეცნიერული და სხვა მონაცემები). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ცალკეული ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფების შესწავლას ჩვენში თავისი ტრადიცია აქვს. ამ რიგის გამოკვლევებიდან შეიძლება დავასახელოთ ნაშრომები, რომლებიც მიუძღვნა ელდების², აჭარლების³, ოსების⁴, აფხაზების⁵, ქისტების⁶, სოფ. რეხის⁷, თუშების⁸, აბაზინელებისა⁹ და სხვათა შესწავლას და რომლებმაც შუქი მოაჭინეს ამ ჯგუფების ანთროპოლოგიურ თავისებურებებს და მეზობელ ჯგუფებთან მათი გენეტიკური ურთიერთობის საკითხებს. ამ გამოკვლევების ერთ საერთო ნაკლად შეიძლება მხოლოდ ის ჩაითვალოს, რომ მათში ზუსტად არ არის წარმოდგენილი საკვლევი ჯგუფების ადგილი კავკა-

² მ. გ. აბდუშელიშვილი, უღების ანთროპოლოგიისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 16, № 5, 1956, თბილისი.

³ ო. მ. ახელედიანი, აჭარის ასსრ მედიკი მოსახლეობის ანთროპოლოგიისათვის, სახ. გამოც., ბათუმი, 1957.

⁴ მ. გ. აბდუშელიშვილი, ოსები (ანთროპოლოგიური ნარკვევი), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ექსპერიმენტული მორფოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1956, თბილისი.

⁵ გ. კ. ჩანბერიძე, აფხაზებისა და ადიღეელების ურთიერთ დამოკიდებულება ანთროპოლოგიური მონაცემების მიხედვით, 1956, ზელნაწერი.

⁶ ლ. პ. შარაშვიძე, ქისტები (ანთროპოლოგიური ნარკვევი), საქ. სსრ მეცნ. აკად.ემი-ს შრომები, ტ. XI, 1962, თბილისი.

⁷ უ. ნ. ქაჯაიშვილი, სოფ. რეხის მოსახლეობის ანთროპოლოგია, ზელნაწ.

⁸ ლ. პ. შარაშვიძე, წოვა-თუშების ანთროპოლოგიისათვის საქ. სსრ მეცნ. აკად.ემი-ს შრომები, ტ. VIII, 1962, თბილისი.

⁹ გ. კ. ჩანბერიძე, აბაზების ანთროპოლოგიისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად.ემი-ს შრომები, ტ. X, 1962, თბილისი.

სიური ანთროპოლოგიური ტიპების კლასიფიკაციაში (შათი დაწე-
რის დროისათვის კლასიფიკაციის დამუშავების სქემა ჯერ კიდევ არ
იყო საბოლოოდ დასრულებული), რაც ართულებდა მომიჯნავე მეც-
ნიერული დისციპლინებისათვის შათი ჯგუფების საქმეს. საფუძ-
ველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მომავლისათვის ასეთივე ხასიათის
გამოკვლევებს უფრო მტკიცე მეცნიერული საფუძველი ექნებათ.
ამჟამად წარმოდგენილი გამოკვლევა, რომელიც მიძღვნილია სპე-
ციალურად ლაზების შესწავლისადმი, ამ რიგის ერთ-ერთი გამოკე-
ლევათაგანია და ისახავს მიზნად სომატოლოგიური მონაცემების მი-
ხედვით გაარკვიოს ლაზების თავისებურებანი, მათი ადგილი კავკა-
სიის ტიპებს შორის და მათი ანთროპოლოგიური ურთიერთობა
პირველ რიგში ქართველურ და შემდგომ არაქართველურ უახ-
ლოეს მეზობლებთან.

ამათი თანამედროვე პოპულაციის ანთროპოლოგიური თავი-
სებურებების შესწავლას ეთნოგენეზური კვლევის მიზნით არანაკ-
ლები მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე პალეოანთროპოლოგიური მასალე-
ბის შესწავლას, ვინაიდან თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპო-
ლოგიური ტიპი ყოველთვის ატარებს იმ რთული გენეტიკური პრო-
ცესების კვალს, რომლებსაც ჰქონდათ ადგილი შესასწავლი ჯგუფის
ჩამოყალიბების მთელ მანძილზე. ცნობილია, რომ ყოველი ერი ჩა-
მოყალიბდა სხვადასხვა რასისა და ტომის წარმომადგენელთაგან¹⁰;
ხოლო ერების ცალკეული შემადგენელი ნაწილების რასობრივი
თავისებურებანი დიდხანს ინახავენ ანთროპოლოგიური მსგავსები-
სა თუ განსხვავების იმ ფორმებს, რომლებიც წინ უსწრებდნენ ერე-
ბის ჩამოყალიბებას. ამიტომ, მაგალითად, ნორმანდიელი ფრანგები
ანთროპოლოგიურად უფრო ახლო დგანან პანოვერის გერმანელებ-
თან, ვიდრე ოვერნისა თუ საეოიის ფრანგებთან, ეს უკანასკნელნი
უფრო ახლო დგანან პიემონტელ იტალიელებთან, ვიდრე პროვან-
საღელ ფრანგებთან; ზუსტად ასევე სილეზიელი გერმანელები
ბევრად უფრო ახლო დგანან ანთროპოლოგიურად თავის მეზობელ
პოლონელებთან, ვიდრე ბავარიელ გერმანელებთან, ხოლო ეს უკა-
ნასკნელები უახლოვდებიან ჩეხებს და ა. შ. ანალოგიური მოვლენა
გვაქვს კავკასიაში; მაგალითად, ყაზახელი სომხები ანთროპოლო-
გიურად გაცილებით უფრო ახლო დგანან სამხრეთ-ქართულ ჯგუ-

¹⁰ ა. ს. ტ ა ლ ი ნ ი, მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი, 1913, თბილ-
ეზნა, ტ. II, 1947, გვ. 319.

ფებთან, ვიდრე სასუნელ სომხებთან, ბზიფელი აფხაზები უფრო ახლო დგანან შავიზღვისპირულ ქართულ ჯგუფებთან, ვიდრე მათთან ენობრივად მონათესავე აღილელებთან და ა. შ. რამდენადაც აღამიანის რასები კაცობრიობის არსებობის სხვადასხვა პერიოდში გარკვეულ არეალზე ჩამოყალიბებულ ხალხთა ჯგუფებს წარმოადგენენ, რომლებსაც საერთო აქვთ წარმოშობა და მხოლოდ ამ რასისათვის დამახასიათებელი ანთროპოლოგიური ნიშნების კომპლექსი, ამდენად, თუ ჩვენს განკარგულებაშია ისტორიული მონაცემები, შეგვიძლია აღვადგინოთ ამათუიმ ჯგუფის შემადგენლობაში მომხდარი რასობრივ ცვლილებათა სურათი — აღვილი გასაგებია, რომ შესაძლებელია კელევის საწინააღმდეგო მიმართულებაც: ამათუიმ ჯგუფის რასობრივი შემადგენლობის ანალიზირებისა და სხვა ჯგუფებთან დაპირისპირების გზით, შეგვიძლია გამოვიყენოთ ანთროპოლოგიური მასალა, როგორც ისტორიული პროცესების შესწავლის წყარო¹¹. თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შესწავლა საერთოდ ხასიათდება მთელი რიგი თავისებურებებით; უპირველეს ყოვლისა ეს შეეხება გარემო საყოფაცხოვრებო პირობების ზეგავლენას, რომელიც თავის დაღს ასვამს მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ თავისებურებებს. სრულიად უდავოა, რომ ანთროპოლოგიურ თავისებურებათა ჩამოყალიბება სხვადასხვა პირობებში მყოფ ჯგუფებში მიმდინარეობს სხვადასხვაგვარად: თუ ისტორიული იზოლაცია ხელს უწყობს განმასხვავებელი ნიშნების კონცენტრაციას, კონტაქტები და მათთან დაკავშირებული მეტისაციის პროცესები პირიქით ხელს უწყობს ერთმანეთისაგან განსხვავებული ჯგუფების შერევას და რაც უფრო ღრმად არის წასული შერევის პროცესი, მით უფრო უახლოვდება ჯგუფები საერთო ჰომოგენიზაციას, რასაც შეუძლია სრულიად წაშალოს ანთროპოლოგიური განსხვავებები მათ შორის. მართალია, ანთროპოლოგიური ნიშნები გამოირჩევიან მემკვიდრეობითი სიმტკიცით და ისინი შეუდარებლად უფრო დიდ ხანს ინარჩუნებენ განმასხვავებელ თავისებურებებს, ვიდრე რომელიმე სხვა ნიშნები (მაგ., ენობრივი, კულტურული, ეთნიკური, ან რომელიც გნებავთ სხვა). მაგრამ თეორიულად, ვიმეორებთ, არ არის გამორიცხული, საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე ექსპანსიისა თუ მეტისაციის დროს, სრულიად წაშალოს ადრეარსებულ განსხვავებათა კვალი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ცივი-

¹¹ Антропология, ред. В. В. Бунак, Москва, 1941, стр. 3.

ლიზაციის საერთო განვითარება მიმოსვლის საშუალებათა გაუმჯობესება, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ეკონომიური დაახლოება, რომლებიც ინტენსიურად მიმდინარეობენ ჩვენს ეპოქაში, ქმნიან სხვადასხვა ჯგუფების შერევისათვის ხელსაყრელ პირობებს და ამიტომაც თანამედროვე მოსახლეობის თავისებურებათა შესწავლა გაცილებით უფრო ძნელი იქნება მომავალში, ვიდრე დღეს არის. მეორე მხრივ, თანამედროვე მოსახლეობის თავისებურებათა შესწავლის გარეშე, შეუძლებელია სწორი წარმოდგენა ვიქონიოთ ამათუიმ ზალხის ანთროპოლოგიაზე, ვინაიდან სწორედ ის ნიშნებია ტაქსონომიურად განსაკუთრებით მაღალი ღირებულების მქონენი, რომელთა შესწავლა მხოლოდ ცოცხალ მასალაზეა შესაძლებელი (პიგმენტაცია, თმების ფორმა, მესამეული თმოვანი საფარველის განვითარება, ქუთუთოს ნაოქის განვითარება და სხვა მრავალი). უაღრესად მნიშვნელოვანია აგრეთვე, რომ ცოცხალი მასალის შეგროვებისას მკვლევარი არ არის შეზღუდული არც რაოდენობრივად და არც თვისებრივად: რაოდენობრივი თვალსაზრისით, არ არის გამორიცხული პოპულაციის გენერალური, მთლიანი შესწავლაც კი, თვისებრივად კი განუსაზღვრელია ნიშნებისა და მათი კომბინაციების შესწავლის რაოდენობა. ამ მხრივ აღწერილობითი მეთოდიკა ბევრად აღემატება ანთროპომეტრულ მეთოდიკას, რომელიც მხოლოდ ერთი რომელიმე ნიშნის იზოლირებული შესწავლის საშუალებას იძლევა: თანამედროვე მოსახლეობის შესწავლის ნაკლს, უპირველესყოელისა, წარმოადგენს ანთროპოსკოპული მეთოდის არასრულყოფილება, რომელიც სხვადასხვა ავტორთა მონაცემების უნიფიცირებისა ზმირად გადაუღახავ ჰიძნელეებს ქმნის. აღწერილობითი მეთოდით სარგებლობისას დამაბრკოლებელია აგრეთვე პირობითი სკალის დიდი კლასები, რომლებიც ქმნიან სუბიექტური გადახრების დიდ შესაძლებლობებს. ამის შედეგია ის კარგად ცნობილი ფაქტი, რომ ზმირად იჩენს ხოლმე განსხვავება თავს სხვადასხვა ავტორთა მონაცემებს შორის ერთი და იგივე ჯგუფის შესწავლისას, უფრო მეტიც, ზოგჯერ განსხვავება მაშინაც კი შეინიშნება, როდესაც ერთი და იგივე ავტორი ერთი და იგივე ჯგუფს სხვადასხვა დროს შეისწავლის. ზმირად ეს განსხვავებები იმდენად დიდია, რომ აღემატებიან კიდევ ჯგუფებს შორის ნამდვილად არსებულ განსხვავებებს. ამ განსხვავებების თავიდან ასაცილებლად თანამედროვე ანთროპოლოგიური მეცნიერება წარმატებით იყენებს საკონექსიო ჯგუფების შესწავლას, რასაც მინიმუმამდე დაჰყავს

სუბიექტურ განსხვავებათა კვალი, მაგრამ სხვადასხვა ავტორთა და სხვადასხვა ღრის გამოკვლევათა ურთიერთ შორის დაპირისპირებისას მუდამ უნდა გვახსოვდეს სუბიექტურ განსხვავებათა შესაძლებლობა და ყოველმხრივ უნდა ვეცადოთ მათ თავიდან აცილებას. აქვე უნდა ვახსენოთ სომატოლოგიურ გამოკვლევათა კიდევ ერთი ნაკლი, რომელიც ცალკეული ინდივიდუუმის განმეორებითი შესწავლის სირთულეში მდგომარეობს, რაც შეუძლებელს ხდის მასალების კონტროლირებას ლაბორატორიული მუშაობის დროს. ჩვენ განგებ შევაჩერეთ ყურადღება თანამედროვე მოსახლეობის დადებით და სუსტ მხარეებზე. ვინაიდან ჩვენი კვლევის ობიექტს ამჟამად, სწორედ თანამედროვე მოსახლეობა წარმოადგენს და გვინდა წინასწარ დავაზუსტოთ ყოველივე ის, თუ რა მოთხოვნები შეიძლება წაუყენოთ ჩვენს მასალას და რას შეიძლება მოველოდეთ მისგან. ყოველივე ზემოაღნიშნული შეეხებოდა თანამედროვე მოსახლეობის შესწავლას საერთოდ, კერძოდ კი, ჩვენს შემთხვევაში კავკასიასა და საქართველოში, ამ გამოკვლევებს ახასიათებს ლოკალური, რეგიონალური თავისებურებებიც. უპირველეს ყოვლისა ეს შეეხება კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ზოგად ანთროპოლოგიურ ერთგვარობას, რაც მნიშვნელოვნად ამცირებს ანთროპოლოგიური მონაცემების ეთნოგენეზური გამოყენების ეფექტურობას¹²: თუ დიდი რაოდენობის კონტაქტის ზონაში საშუალო მონაცემთა უბრალო შედარებისასაც კი საკმაოდ მკვეთრად იჩენს თავს ლოკალური განსხვავებანი, კავკასიის მოსახლეობისათვის ეს სრულებითაც არ არის საკმარისი, აქ უფრო ღრმა და დეტალური ანალიზია საჭირო. არანაკლებ მნიშვნელოვანია კავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობაც ორი უდიდესი კონტინენტის შესაყარზე, რამაც სოცუენების განვითარებაში შექმნა შერევის განსაკუთრებულად ხელსაყრელი პირობები სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ და პირუკუ მომდინარე ჯგუფებისათვის; ხოლო რთულმა გეოგრაფიულმა პირობებმა (მთები, ხეობები, უგზოობა, რომლებიც კარჩაეცილობასა და იზოლაციას უწყობდნენ ხელს) კიდევ უფრო მეტად გაართულეს კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა. ყოველივე ეს მკვლევარის წინაშე აყენებს უამ-

¹² Г. Ф. Дебесц, М. Г. Левин, Т. А. Трофимова, Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза, СЭ, I, 1959.

რაც ეთნოგენეზურ კითხვას და მოთხოვნს ცალკეული ოლქის, რაიონისა და ზოგჯერ სოფლის სპეციალურ შესწავლასაც კი. საქმეს კიდევ უფრო მეტად აართულებს ის გარემოება, რომ კავკასიის მთელი რიგი, განსაკუთრებით მთის, ჭგუფები, უკანასკნელ დრომდე, არ იყვნენ დამწერლობის მქონენი; მათი შესწავლა თუმცა ძალზე საინტერესოა, მაგრამ ამავე დროს განსაკუთრებით ძნელიც¹³, ვინაიდან მათზე წარმოებული დღევანდელი გამოკვლევები, ხშირად წარმოადგენენ მათი ისტორიის პირველწყაროს. ყოველივე ეს უნდა იქნეს მიღებული მხედველობაში, როდესაც საქმე ეხება კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ცალკეული ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფების შესწავლას. ცხადია, ყოველივე ეს შეეხება, ჩვენს მიერ დღეს კვლევის ობიექტად წარმოდგენილი, ლაზების ეთნო-ტერიტორიულ ჯგუფსაც.

ლაზები იმთავითვე მოექცნენ ქართველი ანთროპოლოგების კვლევის ორბიტაში. ინტერესი მათდამი სრულებითაც არ იყო შემთხვევითი. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ საქართველოს სსრ ტერიტორიაზე ამჟამად მცხოვრები ლაზების ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფი დღევანდელ პირობებში ერთადერთ ხელმისაწვდომ პოპულაციას წარმოადგენს, რომლის მიხედვითაც შეიძლება წარმოდგენა შევიქმნათ იმ საქმად დიდი ეთნიური მასივის შესახებ, რომელსაც დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ლაზები წარმოადგენენ. ცხადია, ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიაზე მსჯელობა ამ ერთ-ერთი უდიდესი ქართული ეთნიკური ელემენტის გარეშე, სხვა რომ არა იყოს რა, გაუმართლებელია. არანაკლებ მნიშვნელოვანია მეორე გარემოებაც: როგორც ცნობილია, არა მარტო სახელმწიფოებრივი საზღვრები, არამედ ზუსტად დადგენილი ეთნიკური საზღვრებიც კი არასოდეს, ან თითქმის არასოდეს, არ გასდევნენ რასობრივი ტიპების გავრცელების საზღვრებს, ამიტომ პირველხარისხოვან ინტერესს წარმოადგენს საქართველოს შავიზღვისპირეთსა თუ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დადგენილი ანთროპოლოგიური ტიპების გავრცელება სამხრეთისაკენ. არსებული პირობების გამო ამ საკითხის პირდაპირი, პრაქტიკული განხორციელება დღესდღეობით ვერ ხერხდება, ამიტომ ერთადერთი საშუალება საკითხის გარკვევისათვის საქარ-

¹³ М. Г. Л е в и н , О необходимости изучения бесписьменных и малописьменных народов, Москва, 1964.

თველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები ლაზების ექსტრაპოლაცია თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ლაზურ ეთნიკურ ჯგუფებზე. ასეთია სპეციალური ანთროპოლოგიური ინტერესი ლაზების მიმართ. არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ალბათ, მათდამი ისტორიული, ენათმეცნიერული და ეთნოგრაფიული ინტერესიც.

ლაზები, რომლებიც ამჟამად ცხოვრობენ საქართველოს ტერიტორიაზე, ენობრივად განეკუთვნებიან ქართველური ენების ჯგუფის ზანურ ანუ შეგრულ-ლაზურ ენათა შტოს. ამჟამად იგი ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ჯგუფია საქართველოში. მათი რაოდენობა არ აღემატება ოთხას ოჯახს¹⁴; უდიდესი უმრავლესობა ლაზებისა ამჟამად ცხოვრობს თურქეთის ტერიტორიაზე. როგორც ცნობილია, შავი ზღვის პირის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ტერიტორია შუა საუკუნეებიდან საერთოდ ლაზეთის სახელითაა ცნობილი, ხოლო ამ ტერიტორიის ქართული მოსახლეობა თავისთავს დღესაც, როგორც აკად. ნ. მარი აღნიშნავს, მხოლოდ ლაზებს უწოდებს, როგორც აჭარაში ისე თურქეთში¹⁵. უძველესი ცნობა ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომების შესახებ ქსენოფონტეს ეკუთვნის, რომელიც აღნიშნავს კოლხთა უშუალო მეზობლობაში მყოფ — მაკრონებსა და დრილებს¹⁶. ძველი წელთაღრიცხვის IV ს. ანონიმური „პერიპლუსი“ (ფსევდო-სკილაქს კარიანდელის) მდინარე აბსაროსიდან (მდ. ჭოროხი) მდ. თერმოდონტამდე (დღევანდელი თერპეჩი), ასახელებს ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ტომებს — ბიძერებს, აეხეირელებს, ბეხეირებს, მაკროკეფალებს, მოსინიკებს, ტიბარენებსა და ხალიბებს¹⁷. როგორც ვხედავთ, აქ საკუთრივ ლაზების დასახელება არსად გვხვდება, მაგრამ ბიზანტიელ მწერალს სტეფანე ბიზანტიელს თავის „ეთნიკაში“ შემონახული აქვს ასეთი ცნობა: „მაკრონები, რომელთაც ამჟამად სანები ეწოდებათ“. (სტრაბონი XII წიგნში, ჰეკატე „აზიაში“ და აპოლონი II წიგნში¹⁸). თუ

¹⁴ ამ ცნობის მოწოდებისათვის მაღლობას მოვახსენებთ ბათუმის შ. რუსთაველის სახ. პედანტიკურის თანამშრომელს მუქაიედ აბდულის ძე ვანილიშვილს.

¹⁵ Н. М а р р, Из поездки в Турецкую Лазистан, ИИАН, 1910. № 8. стр. 608.

¹⁶ М. И. М а к с и м о в а, Местное население юго-восточного причерноморья по „Анабазису“ Ксенофонта, ВДИ, 1951, № 1, стр. 250—262.

¹⁷ Ps. S c y l Peripl, § 81—88.

¹⁸ „გეორგია“, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა ს. გაუხნიშვილმა, ტ. III, გვ. 281.

ჰეკატე მილეტელიც აიგივებს სანებსა და შაკრონებს, მაშინ ეს სანების (ანუ ჰანების) უძველესი მოხსენიებაა. სტრაბონი გარკვევით წერს, რომ „ტრაპეზუნტისა და ფარნაკიის ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარენები, ქალღები და სანები, რომელთაც უწინ უწოდებდნენ მაკრონებს“¹⁹. უშუალოდ ლაზებს პირველად ჩვ. წ. I ს-ში რომაელი მწერალი გაიუს პლინიუს სეკუნდუსი ახსენებს: „ტრაპეზუნტიდან 140000 ნაბიჯის დაშორებით არის მდინარე აფსარუსი იმავე სახელწოდების სიმაგრით შესართავთან. ამ ადგილას მთების იქით იბერია ძევს, სანაპიროზე კი ცხოვრობენ ჰენიოხები, ამპრევტები, ლაზები, მოედინება მდინარეები აკამფსეონი, ისისი, მოგრუსი, ბათისი...“²⁰ ცნობები ლაზების შესახებ ჩვ. წ. II ს. ფლავიუს არიანესთანაც გვხვდება: „ტრაპეზუნტელების მოსახლდრენი, როგორც ქსენოფონტეც ამბობს, არიან კოლხები და ტომი, რომელიც უგულადესია და ტრაპეზუნტელების მოსისხლე მტერი: მას ქსენოფონტი დრილებს უწოდებს, მე კი ვფიქრობ, რომ ისინი სანები არიან... ამათ გვერდით არიან მაკრონები და ჰენიოხები, მაკრონებისა და ჰენიოხების მეზობლები ძილრიტები არიან, ...ძილრიტების გვერდით ლაზები არიან“²¹. ჩვ. წ. I ს. უკვე თავს იჩენს ლაზებისა და მათი პოლიტიკური ერთეულის შესახებ ცნობები. ამ დროისათვის ლაზები მოიხსენიებიან შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდ. რიონის მიდამოებში. ეს ტერიტორია საკმაოდ დიდი მანძილით არის დაშორებული იმ მხარეს, რომელიც მოგვიანო ხანაში ლაზეთის ანუ ლაზისტანის სახელითაა ცნობილი. ლაზების განსახლებას ამ ტერიტორიაზე კლავდიოს პტოლემემაიოსიც აღნიშნავს: „კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილში მოსახლეობენ ლაზები, ზევით მდებარე ადგილებში მანრალები და ეკრიკტიკის ქვეყნის მცხოვრებნი“²². ლაზების სამეფოს ტერიტორიას V ს. ჩვ. წ. ანონიმი მწერალიც აღნიშნავს: „დიოსკურიიდან ანუ სებასტოპოლისიდან მდ. აფსაროსამდე წინათ ცხოვრობდა ხალხი კოლხებად წოდებული, ებლა ლაზებად სახეშეცვლილი“²³.

სანამ ჩვენ თხრობას გავაგრძელებდეთ დასახული მიზნისათვის

¹⁹ Strabo, XII, 3, 18.

²⁰ Plin., NH, VI, 12.

²¹ Arrian., PPE, § 11.

²² Cl. Ptol., Geogr. V, 9, 5.

²³ Anonym., PPE, § 7.

გამოხატული ნიკაბი, ცხვირის მაღალი უნაგირი, გამოდრეკილი ცხვირის ზურგი, ჰორიზონტალური ან ოდნავ ზეაწეული ცხვირის ფუძე, მკვეთრად გამოხატული და მაღალი ცხვირის ფრთები და ზომიერზე სქელი ტუჩები. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ამ ჯგუფისათვის მაქსიმალური ბრაქიკეფალია, ფართო ცხვირი, მაღალი ზედა ტუჩი, მესამეული თმოვანი საფარველის მძლავრი განვითარება, სუსტად გამოხატული წარბები და ქუთუთოს ნაოჭი, სწორი შუბლი, მკვეთრად პროფილირებული სახე, მკვეთრად გამოხატული ნიკაბი, ცხვირის მაღალი უნაგირი და მკვეთრად გამოხატული ცხვირის ფრთები.

მოსული ლაზები (თერქეთის ლაზისტანის სხედასხვა ვილაიეტებიდან): საშუალოზე მაღალი ტანი, საშუალო სიგრძისა და განიერი თავი, ფართო შუბლი, საშუალო სიგანისა და საშუალო სიმაღლის სახე, საშუალო სიმაღლისა და ფართო ცხვირი, მაღალი ზედა ტუჩი და სქელი ტუჩები, საშუალოზე მცირედ გამოხატული მესამეული თმოვანი საფარველი, მუქი თმა, სუსტად გამოხატული წვერები და წარბები, სუსტად გამოხატული ქუთუთოს ნაოჭი, ღია ფერის თეალები, დაქანებული შუბლი, მკვეთრად პროფილირებული სახე, მაღალი და მკვეთრად გამოდრეკილი ცხვირი, დაქანებული ფუძითა და წვეტით, მაღალი და მკვეთრად გამოხატული ცხვირის ფრთებით.

მასშტაბი აქაც და ქვევითაც არა ზოგადკაცობრიულია, არამედ კავკასიური.

სანამ ამ ორი ჯგუფის შედარებით-ანთროპოლოგიურ დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, ორიოდ სიტყვა მათი ურთიერთ მსგავსობა-განსხვავების შესახებ. ზოგად კავკასიური მასშტაბით ეს ორი ჯგუფი ურთიერთ შორის უახლოვეს მსგავსებას ამჟღავნებს. მორფოლოგიური მსგავსება შეინიშნება ორივე ჯგუფისათვის დანარჩენი კავკასიური ჯგუფებისაგან განმასხვავებელ ნიშნებში, როგორიც არის თავის მაქსიმალურად ბრაქიკეფალური ფორმა გაპირობებული თავის მაქსიმალური განივი დიამეტრით, მაქსიმალური სიგანის მქონე ცხვირი, მაქსიმალური სიმაღლის ზედა ტუჩი, მცირედ გამოხატული წარბები და ქუთუთოს ნაოჭი, მაქსიმალურად პროფილირებული სახე, ცხვირის მაღალი უნაგირი, მაღალი ზედა ტუჩი და სქელი ტუჩები.

მაგრამ, ეს ჯგუფები არ არიან მორფოლოგიურად სავსებით იდენტურნი; ისინი საკმაოდ გარკვეულ განსხვავებას ამჟღავნებენ

რიგ ტაქსონომიურად მაღალი ღირებულების შქონე ნიშნებში: თუ ადგილობრივ ლაზებს საშუალოზე დაბალი ტანი აქვთ, მოსული ლაზები საშუალოზე მაღალი ტანით ხასიათდებიან; გარდა ამისა, როგორც ჩანს (იხ. ცხ. 1—2) ადგილობრივი ლაზები ხასიათდებიან საშუალოზე დაბალი ცხვირით, მაქსიმალურად განვითარებული თმოვანი საფარველით, მუქი თვალებით, თვალის ფართო ქრილით, სწორი შუბლით, ცხვირის კეხის სუსტი პროფილირებით, ცხვირის ზურგის ხრტილოვანი ნაწილის მცირე გამოდრეკილობით, ცხვირის ფუძისა და აგრეთვე ცხვირის წვეტის პორიზონტალური მდებარეობით. ამის საწინააღმდეგოდ, მოსული ლაზები ხასიათდებიან მაღალი ცხვირით, სუსტად განვითარებული თმოვანი საფარველით, თვალების ღია ფერით, (ეს განსხვავება, ჩვენი აზრით, მეტად მნიშვნელოვანია). თვალის ვიწრო ქრილით, დაქანებული შუბლით, ცხვირის ზურგის მკვეთრი პროფილირებით, ცხვირის ზურგის ხრტილოვანი ნაწილის მაქსიმალური გამოდრეკილობით, ცხვირის ფუძისა და აგრეთვე წვეტის მკვეთრი დაქანებით.

რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე ერთ ანთროპოლოგიურ ტიპთანა გვაქვს, ეს თითქმის უდავოა, ხოლო სად უნდა ვეძიოთ მათ შორის განსხვავებათა მიზეზი, რა ელემენტების ზეგავლენით შეგვიძლია ავხსნათ ისინი, ან შეიძლება თუ არა მივიჩნიოთ ისინი ერთი და იგივე მორფოლოგიური კომპონენტის მხოლოდ რეგიონალურ ნაირსხვაობად, ამისი პასუხი შედარებით-ანთროპოლოგიურ ანალიზში უნდა ვეძებოთ.

ანალიზისათვის, როგორც უკვე ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, გამოყენებული იყო ჩვენ მიერ სხვადასხვა დროს შესწავლილი 192 სხვადასხვა კავკასიური ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფი (აქედან მხოლოდ დაღესტნური და აზერბაიჯანული ჯგუფებია გ. დებეცის³² მიერ შესწავლილი). უპირველეს ყოვლისა შევჩერდეთ საკვლევი ჯგუფებისათვის დამახასიათებელი ნიშნების ეთნო-ტერიტორიულ გავრცელებაზე:

³² Г. Ф. Дебеч, Антропологические исследования в Дагестане, Тр. Ин-та этнографии, Новая серия, т. XXXIII, М., 1956.

არ იქნება ინტერესს მოკლებული გავიხსენოთ ზოგიერთი ავტორის მიერ მაკრონების და მაკროცეფალების ეთნიურ სახელწოდებათა ახსნის ცდა; მაგალითად ა. სვანიძე აღნიშნავს: „ჰიპოკრატეს მიხედვით მაკროცეფალები ეს არა მარტო ხალხია, არამედ ხალხი მცხოვრები კოლხეთის ოლქში. მისი ცნობების თანახმად მაკროცეფალებმა ეს სახელწოდება მიიღეს იმის შედეგად, რომ თავის გრძელი ფორმით ისინი განსხვავდებოდნენ ყველა სხვა ხალხებისაგან“. ქვევით ავტორი ეთანხმება ანონიმს მასში, რომ ის აიგივებს მაკროცეფალებსა და მაკრონებს. „ამრიგად — დაასკენის ა. სვანიძე — ჩვენ გვაქვს საფუძველი ზემოხსენებულ სანურ ჯგუფს მივაკუთნოთ აგრეთვე მაკროცეფალებიც“²⁴. გ. ა. მელიქიშვილის მიხედვით „დასახელება „მაკრონ“-ში აშკარად გამოირჩევა ადგილობრივი დასახელება დასავლურ ქართული ჯგუფისა არგ/აგრ/აკრ/ეგრ (მ-არგ-ალი, მ-ეგრი, მ-ეგრ-ელი, ეგრ-ისი). „მაკრონ“-ი კანონზომიერი ექვივალენტია ქართული ტერმინისა „შეგრელი“ და წარმოსდგება ქანური ენისათვის დამახასიათებელი ზედსართავი სახელის დაბოლოების „-ონ“-ის მეშვეობით. ამასთან დაკავშირებით ძალზე სიმპტომატურია სტრაბონის მითითება იმის შესახებ, რომ სანები (ე. ი. ჰანები) ძველად იწოდებოდნენ მაკრონებად. „მაკროცეფალები“ — ბერძნული დასახელებაა („გრძელთავიანები“). იგი შესაძლებელია წარმოიშვა ერთი მხრივ ანთროპოლოგიური დახასიათების საფუძველზე, ხოლო მეორე მხრივ „მაკრონების“ ტომობრივი სახელწოდების შესატყვისი გააზრებით. როგორც ჩანს საუბარი შეეხებოდა იმავე მაკრონულ ტომებს მით უფრო, რომ წყაროებში ჩვენ ვხვდებით ამ სახელწოდებების იდენტიფიკაციას (მაკრონება ანუ მაკროცეფალები)“²⁵.

ცხადია, ზემოხსენებულ ავტორთა მონაცემები განსაკუთრებით საყურადღებოა ანთროპოლოგიისათვის, რადგან ისინი შეეხებიან ისეთი მაღალი ტაქსონომიური ღირებულების მქონე ნიშანს, როგორიც თავის ფორმად, უფრო ზუსტად თავის სიდიდით. სიტყვა-პიტყვით თარგმანი მაკროცეფალისა გრძელთავიანი კი არა დიდთავიანია და ამ მიმართულებით დიდია ცდუნება ამ სახელის დაკავშირებისა დღევანდელ ლაზებთან, რომლებიც როგორც ცნობილია ქართვე-

²⁴ А. С в а н и д з е. Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси, 1937, стр. 133.

²⁵ Г. А. М е л и к ш в и л и, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 79.

ლურ ჯგუფებში გამოირჩევიან ყველაზე მაღალი თავის მაჩვენებლით ე. ი. მაქსიმალური ბრაქიკეფალიით. თუ რამდენად შესაძლებელია ასეთი პარალელის გავლება ამას მომავალი კვლევა დაგვაჩვენებს.

ჩვ. წ. V ს-ში ლაზეთი საგრძნობლად გაზრდილია. ამ დროისათვის ლაზეთმა გააერთიანა თავისი ხელისუფლება, როგორც ჩრდილოეთით, ისე სამხრეთით ყოფილი ზიდრიტების ტერიტორიაზე²⁶. VI ს-ის ბიზანტიელი მწერალი პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს, რომ ლაზები იგივე კოლხები არიან, ვინაიდან ფაზისის მდინარესთან მოსახლეობენო. საინტერესოა აქვე აღინიშნოს, რომ მაგალითად აგათია სქოლასტიკოსი ერთმანეთისაგან გარკვევით ასხვავებს ჭანებსა და ლაზებს, მისი ცნობების მიხედვით ტრაპეზუნტი და მისი მიდამოები ლაზეთის სამხრეთით მოსახლე ჭანების მეზობელი ბიზანტიური ოლქია²⁷. III ს-ის პირველი ნახევრის ავტორის იპოლიტე პორტელის მიხედვით, „სანი“ არის კოლხეთის ძირითადი სახელწოდება და იგივე ხალხი „სანიკადაც“ იწოდება²⁸. V ს-ის პირველი ნახევრის მწერლის თეოდორიტე კვირელის ცნობაში ლაზები და სანები ურთიერთ შორის განსხვავებულ ტომებად არიან ნაგულისხმევნი²⁹, ამიტომ — დაასკვნის ს. ჭანაშვი — შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „სანებში“ თეოდორიტე გულისხმობს არა ეგრისის მოსახლეობას, რომელიც მის დროს უკვე ლაზების სახელითაა ცნობილი, არამედ ჭანებს, რომელნიც ამჟამად უკვე ლაზებად იწოდებიან უპირატესად³⁰. გარკვეული ხანიდან (ბიზანტიურ ხანაში თითქმის უკლებლივ) ძველ ბერძენსა და რომაელ მწერლებს „ლაზი“ კოლხების ახალ სახელად მიაჩნდათ და ამ სახელწოდებათა მატარებელ ტომებს ერთსადაიმაცე ხალხად თვლიდნენ. ამ დროისათვის „ლაზიკა“ საკმაოდ დიდ სამეფოს აღნიშნავს, რომელიც შეიცავდა გურიას, ქვემო იმერეთს, რაჭა-ლეჩხუმს, სამეგრელოს, სვანეთსა და აფხაზეთს. ამავე დროისათვის სანს ცვლის ლაზი, ხოლო ზანს მეგრელი-მარგალი, ლაზიკის სამეფოს დაშლის შემდეგ ტერმინი ლაზი გადადის ჭანებზე, რომელნიც მანამდე ასე არასოდეს არ იწოდებოდნენ (იქვე,

²⁶ Г. А. Мелликишвили, *იქვე*, გვ. 393.

²⁷ Agath., *Hist.* V, I, გეორგიკა, III გვ. 181-—182.

²⁸ ს. ნ. ჭანაშვილი, ტაბალ-თუბალ ტიბარუნი, იბერი, შრომები, ტ. III, თბილისი, 1959, გვ. 7.

²⁹ *იქვე*, გვ. 11.

³⁰ *იქვე*.

გვ. 204). ამ ცნობების მოტანა ჩვენ საიმისოდ დაგვჭირდა, რომ გავვერკვია, თუ რომელ ეთნიკურ ერთეულებთან არის საძიებელი ლაზების ანთროპოლოგიური კავშირი; ამ მხრივ ბევრ საინტერესო მასალას შეიცავს ლაზური ენაც. როგორც ა. ჩიქობავა აღნიშნავს მეგრული და ქანური ეფრო ახლოს დგანან ერთმანეთთან, ვინემ გურული და ხევსურული³¹. „მეგრული მეტყველების საზღვარი აღმოსავლეთისაკენ (და სამხრეთისაკენაც) — აღნიშნავს ავტორი — ძველად უფრო შორს მიდიოდა: აწინდელი მთელი ქვემო-იმერეთი ოკრიბისა და არგვეთის ჩათვლით, აგრეთვე ლეჩხუმის ქვემო ნაწილიც, მეგრული მეტყველების არეს წარმოადგენდა. იმერული კილოს ქვემო-იმერული თქმაცა და ლეჩხუმურიც სავსეა მეგრელიზმებით, როგორც ლექსიკასა ისე მორფოლოგია-სინტაქსში. „ქანური“ გავრცელების არე ერთობ მცირეა — განაგრძობს ქვევით ავტორი — ქანებს უჭირავთ შავი ზღვის ვიწრო მთაგორიანი სანაპირო ზოლი სოფ. სარფიდან, რომელიც 18 კილომეტრითაა დაშორებული ბათუმს, ვიდრე ქემერამდის (ჩიზეს აქეთ)“. დაახლოებით თერამეტი საუჯუნის წინ „ქანური“ უშუალოდ მიყვებოდა „მეგრულს“, წარმოადგენდა მის გაგრძელებას. ასე იყო, როგორც ჩანს. პირველ ორ საუჯუნეში. შემდეგ როგორც ეტყობა, ერთ-ერთი ქართულ ტომთაგან ან აღმოსავლეთიდან ან არა და სამხრეთ აღმოსავლეთიდან შიგ შუაგულში შეჭრილა და მეგრელები და ლაზები ერთი-ერთმანეთს დაუშორებია, ხოლო დაპყრობილი ადგილების მცხოვრებლებს ქართული შეუთვისებიათ. ამის გამო ეხლანდელი გურულები და იმერელები გაქართველ მეგრელ-ლაზებად უნდა ჩაითვალოს. გათიშვის შემდეგ მეგრული მოპყვება ქართული ენის გავლენის ქვეშ, ხოლო ქანურმა ძველად ბერძნულის დიდი ზეგავლენა განიცადა, შემდეგ ქართულისა, და ბოლოს XVIII ს-დან დაწყებული, თურქულის რომელიც ამჟამად ლაზებისათვის მეორე ენადაა ქცეული“ (იქვე, გვ. 8--9).

ყოველივე ზემოთ თქმული ანთროპოლოგის წინაშე უკვე გარკვევით აყენებს საკითხების მთელ რიგს, რომელთაგან უპირველესია მეგრულ-ლაზური ჯგუფების ანთროპოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულების საკითხები. ამ საკითხის შესწავლა ჰქონდა გადაწყვეტილი საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ექსპერიმენტული

³¹ არნ. ჩიქობავა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, თბილისი, 1936, გვ. 5.

მორფოლოგიის ინსტიტუტის ანთროპოლოგიურ ექსპედიციას (ექსპედიციის შემადგენლობა: მ. ი. აბდუშელიშვილი, მ. გ. აბდუშელიშვილი, ო. მ. ახვლედიანი, გ. კ. ჯანბერიძე), რომელმაც 1951 წ. ბათუმის რაიონის სოფ. გონიოსა და სარტში ანთროპომეტრულად გამოიკვლია 97 ლაზი; მაგრამ, როგორც მათი ანალიზირების შემდეგ გამოიჩინა, ლაზები საკმაოდ მკვეთრად განსხვავებულნი აღმოჩნდნენ მეგრული ეთნიკური და ტერიტორიული ჯგუფებისაგან, ისინი არც რომელიმე სხვა ქართულ ჯგუფთან იჩენდნენ გარკვეულ მსგავსობას, ასე, რომ მათი შეყვანა იმ დროისათვის ვერ მოხერხდა ვერც ერთ კავასიურ ანთროპოლოგიურ ტიპში. ჩვენ მაშინ ვერ შევძელით საბოლოოდ გადაგვეწყვიტა რა იყო ამ განსხვავებათა მიზეზი: ნაშთილად ლაზების ანთროპოლოგიური თავისებურება, ჩვენს მიერ შესწავლილი ტერიტორიული ჯგუფის თავისებურება, თუ რაიმე სხვა ტექნიკური მიზეზი (ამ უკანასკნელს ჩვენ არც მაშინ გამოვრიცხავდით, ვინაიდან ლაზების ჯგუფი იყო პირველი პოპულაცია, რომელიც ქართველი ანთროპოლოგების ახალგაზრდულმა კოლექტივმა დამოუკიდებლად გამოიკვლია და თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა აქვს სუბიექტურ გადახრებს სომატოლოგიური გამოკვლევების დროს, ჩვენ ამის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი). ყოველივე ამან კიდევ უფრო გაზარდა ჩვენი ინტერესი ლაზების მიმართ და ამიტომ 1962 წელს ექსპედიციამ იგივე შემადგენლობით (ექსპედიციას გამოაყლდა მხოლოდ აწ განსვენებული მარიეტა ივანეს ასული აბდუშელიშვილი) შეისწავლა ლაზების ორი ჯგუფი.

საქართველოს თანამედროვე ტერიტორიაზე ლაზები მოსახლეობენ ძირითადად სოფ. სარტში, უფრო სწორედ საქართველოს სსრ რესპუბლიკას ამ სოფლის მხოლოდ ნახევარი ეკუთვნის, ვინაიდან სახელმწიფო საზღვარი თურქეთთან მას შუაზე პყფს. სოფელი სარტი არის ლაზთა განსახლების უკიდურესი ჩრდილოეთი პუნქტი. გარდა სოფ. სარტისა ლაზებს აქარის ასსრ სხვა სოფლებშიაც შეხედებით: ასეთებია სოფლები გონიო, თხირნალი, მახო და სიმონეთი. გარდა ამისა, რამდენიმე ოჯახი ლაზებისა აფხაზეთის ასსრ-შიაც ცხოვრობს: ქ. სოხუმში, ოჩამჩირესა და გუდაუთში; სოფ. გუმისთაში, ეშერში, შაწყვარაში, ფაჩანთაში, ხარუტაში, ფშალთილულსა და წარაშუბარაში. აქარისა და აფხაზეთის ასსრ-ში მცხოვრები ლაზები დასახლების ხანგრძლივობის თვალსაზრისით ორ ჯგუფად შეიძლება გაიყოს: თუ სოფ. სარტში მცხოვრები ლაზები

უძველეს აბორიგენულ მოსახლეობად ითვლებიან, სხვა სოფლებში მოსახლე ლაზები თურქეთის ლაზისტანის სხვადასხვა ვილაიეთებიდან სხვადასხვა დროს (ძირითადად მიმდინარე საუკუნის დასაწყისიდან) გადმოსახლებულ ჯგუფებს წარმოადგენენ; ამიტომ ამ უკანასკნელის ექსტრაპოლაცია საერთოდ ლაზებზე ბევრად უფრო მიზანშეწონილია, ვიდრე სარფის რეგიონალური ჯგუფისა. სამწუხაროდ ვერ მოხერხდა ორივე ჯგუფის თანაბარი რაოდენობით შესწავლა. სოფ. სარფში ლაზები კომპაქტურად ცხოვრობენ, ამიტომ აქ და მეტი ინდივიდუუმის შესწავლა იქ დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. სამაგიეროდ გაფანტულად მცხოვრები მეორე ჯგუფისათვის აქი მამაკაცის შესწავლა, ისიც განსაზღვრულ ასაკში, პრობლემად იქცა და ამიტომაც ჩვენ იძულებული გავხდით დაგვამაყოფილებულიყავით 54 ინდივიდუუმის შესწავლით.

მასალა, რომელიც საფუძვლად დაედო ჩვენს გამოკვლევას, შესწავლილია 1962 წლის ზაფხულში. ექსპედიცია მუშაობდა სოფ. სარფში, გონიოში, მაზოსა და ქ. ბათუმში. სულ გამოვიკვლიეთ 179 მამაკაცი. აქედან 125 ინდივიდუმი მიეკუთვნება ჯგუფს, რომელიც შესწავლილია სოფ. სარფში და წარმოადგენს აბორიგენულ მოსახლეობას. მეორე ჯგუფი, რომელშიაც 54 ინდივიდუმი შედის, შესწავლილია ბათუმის რაიონის სხვადასხვა სოფელში და წარმოადგენს თურქეთის ლაზისტანიდან გადმოსახლებულ ჯგუფს. ასაკის მიხედვით ჩვენი მასალა ისეა განაწილებული, რომ პირველ ასაკობრივ ჯგუფში თავმოყრილი ყოფილიყო დაკვირვებათა საერთო რიცხვის დაახლოებით 25% (20—24 წლამდე), მეორე ასაკობრივ ჯგუფში (25—39 წლამდე) — 40%, ხოლო მესამე ჯგუფში (40 წლ. ზევით) — 35%. შეისწავლებოდა მხოლოდ ის ინდივიდუუმები, რომელთა დედაც და მამაც ეკუთვნიან ერთიდაიგივე ეთნიკურ ჯგუფს. ველზე მუშაობისას ანთროპომეტრულ ნიშნებს შეისწავლიდნენ ანთროპოლოგები: ო. ახელედინი და გ. ჯანბერიძე, ხოლო ვიზუალურ ნიშნებს ამ სტრიქონების ავტორი (ისევე, როგორც დანარჩენი 130 კავკასიური ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფის შესწავლისას). საკონექსიოდ ამავე ექსპედიციამ შეისწავლა ქობულეთის რაიონის აჭარლების ტერიტორიული ჯგუფი, რამაც საშუალება მოგვცა მიგვეღწია ახლად შესწავლილი ლაზების ჯგუფების მაქსიმალური უნიფიცირებულობისათვის კავკასიის დანარჩენ ჯგუფებთან.

ორორღე სიტყვა მასალების დამუშავებისა და ანალიზირების მეთოდზე. მთელი მასალა დამუშავებულია ვარიაციულ-სტატისტი-

ქური მეთოდით, გამოანგარიშებულია საშუალო ვარიაციული სი-
დიდეები, საშუალო კვადრატული გადახრები და ვარიაციული სა-
შუალოების საშუალო .ცდომილებანი, როგორც თვითმული ეთნი-
კური ჯგუფისათვის საერთოდ, ისე მათში შემავალი ცალკეული ასა-
კობრივი ჯგუფებისათვის. გამოანგარიშებულია ორივე ჯგუფისათ-
ვის შვიდ-შვიდი მაჩვენებელი, რომლებიც აგრეთვე ზემოხსენებუ-
ლი წესით არის გამოანგარიშებული; სულ ასე დამუშავებულია 21
ანთროპომეტრული ნიშანი. ვიზუალური ნიშნებისათვის გამოანგა-
რიშებულია საშუალო ქულები და ქულების მიხედვით პროცენტუ-
ლი განაწილება; ამგვარად, თვითმული ჯგუფისათვის დამუშავებუ-
ლია 33 ნიშანი. მასალის ვარიაციულ-სტატისტიკური დამუშავება
შესრულებულია საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ.
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ანთრო-
პოლოგიის განყოფილებაში, ექიმ სტატისტიკოს მ. მაჭავალაძის
მიერ.

ჯგუფების ანალიზირების ძირითად მეთოდს წარმოადგენდა,
ჩვენ მიერ 1964 წელს შემუშავებული, კატეგორიულ გამოთვლათა
მეთოდი. საანალიზო ჯგუფებში, ჩართული იყო 59 ქართული და
133 კავკასიის ტერიტორიაზე მცხოვრები დანარჩენი ჯგუფი. გარ-
და ამისა ამავე ანალიზში შეყვანილ იქნა ბალკანელი თურქების
ერთი ჯგუფი, რომელიც გამოგვიგზავნა ბერძენმა ანთროპოლოგმა,
დოქტორმა არჩი პულიანოსმა (რისთვისაც მას უდიდეს მადლობას
მოვახსენებთ). მასალის ანალიზი ისევე, როგორც მისი ვარიაციულ-
სტატისტიკური დამუშავება ეკუთვნის ექიმ მ. მაჭავალაძეს.

მასალა, რომელიც წარმოდგენილია დართულ ცხრილში, სა-
შუალებას გვაძლევს შევძევი ზოგადი ანთროპოლოგიური დახა-
სიათება მივცეთ შესწავლილ ჯგუფებს (იხ. ცხრილი 1 და 2).

ა დ გ ი ლ ბ რ ი ე ი ლ ა ზ ე ბ ი (ბათუმის რ-ნი, ს. სარფი):
საშუალოზე დაბალი ტანი, საშუალოზე მოკლე და ძალიან განიერი
თავი. საშუალოზე განიერი შუბლი, საშუალო სიგანისა და სიმაღ-
ლის სახე, საშუალო სიმაღლის ფართო ცხვირი, ფართო პირის ნახ-
რალი, მაღალი ზედა ტუჩი, ზომიერი სისქის ტუჩები. მაქსიმალუ-
რად განვითარებული მესამეული თმოვანი საფარველი, მუქი თმა.
ზომიერად განვითარებული წვერო, სუსტად განვითარებული წარ-
ბები, სუსტად განვითარებული ზოთა ჟუთუთის ნაოჭი, მუქი ფერის
თვალები. ფართო თვალის კრილი, სწორი შუბლი, მკვეთრად პრო-
ფილირებული სახე, სუსტად ვამოხატული ყვრიმალბები, მკვეთრად

ადგილობრივი ლაზები (ბათუმის რ-ნი სოფ. სარფი)
Местные лазы (с. Сарпи Батумского р-на)

ნომერი Признаки	პარამეტრები Параметры	N	M	m(M)	$\pm \sigma$
1 თავის მაჩვენებელი Главной указатель		125	87,00	0,28	3,08
2 ზედა ყბის მაჩვენებელი Лобно-челюстной указатель		125	102,84	0,48	5,40
3 ქვედა ყბის მაჩვენებელი Нижнечелюстной указатель		125	76,46	0,31	3,48
4 სახის ფიზიონომიური მაჩვენებელი Физиономический указатель		69	78,78	0,53	4,44
5 სახის მორფოლოგიური მაჩვენებელი Морфологический указатель		113	88,15	0,44	4,70
6 ცხვირის მაჩვენებელი (წარბ.) Указатель носа (от бровей)		124	64,80	0,54	5,97
7 ცხვირის მაჩვენებელი (უწაგ.) Указатель носа от (переносья)		124	69,30	0,59	6,62
8 სხეულის სიგრძე Длина тела		123	165,56	0,47	5,19
9 თავის გასწვრივი დიამეტრი Продольный диаметр головы		125	183,47	0,54	6,03
10 თავის განივი დიამეტრი Поперечный диаметр головы		125	159,80	0,45	5,02
11 ზედა ყბის უმცირესი სიგანე Наименьшая ширина лба		125	107,18	0,40	4,47
12 ყვრიშალაშუა დიამეტრი Скуловой диаметр		125	143,60	0,60	6,75
13 ქვედა ყბის დიამეტრი Нижнечелюстной диаметр		125	108,62	0,55	6,12
14 სახის ფიზიონომიური სიმაღლე Физиономическая высота лица		69	182,39	0,97	8,17
15 სახის მორფოლოგიური სიმაღლე Морфологическая высота лица		113	126,62	0,54	5,70
16 ცხვირის სიმაღლე (წარბ.) Высота носа (от бровей)		125	57,74	0,34	3,81
17 ცხვირის სიმაღლე (უწაგ.) Высота носа (от переносья)		125	53,96	0,30	3,36
18 ცხვირის სიგანე Ширина носа		124	37,32	0,23	2,52
19 პირის ნაპარალის სიგანე Ширина рта		113	54,23	0,29	3,12
20 ზედა ტუჩის სიმაღლე Высота верхней губы		113	16,30	0,23	2,42
21 ტუჩების სისქე Толщина обеих губ		113	15,11	0,33	3,51

უპირველესი ყურადღება მივაქციოთ იმ ნიშნების ეთნო-გეოგრაფიულ დიფერენციაციას, რომლებიც ურთიერთშორის აახლოვებენ ჩვენ მიერ შესწავლილ ორივე ჯგუფს და ერთნაირად განასხვავებენ მათ დანარჩენი კავკასიური ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფებისაგან. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლაზების ორივე ჯგუფს ახასიათებს თავის მაჩვენებლის მაქსიმალური ზომები, ამ მხრივ ისინი გამოირჩევიან ყველა ქართული და თითქმის ყველა კავკასიური ჯგუფებისაგან. თავის მაღალი მაჩვენებელი საქართველოს ტერიტორიაზე

ცხრილი 1 (გაგრძელება)
Таблица 1 (продолжение)

ნიშნები—Признаки	ქულები баллы	N	1	2	3	საშ. ქულ. средн. балл
6. წარბების სიხშირე Рост бровей		125	4,8	76,8	18,4	2,14
7. ზედა ქუთუთოს წოჭვის რაოდენობა (%) Складка верхнего века (%)		125	—	—	—	40,2
8. თვალის ფერი Цвет глаз		125	6,4	60,8	32,8	1,25
9. თვალის ნაპრაღის სიგანე Ширина глазной щели		125	—	91,8	8,2	2,08
10. თვალის ნაპრაღის დახრილობა Наклон глазной щели		125	3,2	96,8	—	1,97
11. შუბლის დახრილობა Наклон лба		125	0,8	21,2	78,0	2,77
12. წარბზედა რკალი Развитие надбровья		125	78,4	21,4	0,2	1,22
13. სახის პროფილურება Профиль лица		125	—	0,2	99,8	3,00
14. ყვრიმალეები Скулы		125	92,0	8,0	—	1,08
15. ნიკაპი Подбородок		125	—	3,4	96,6	2,97
16. ბიბილო Мочка		125	0,2	11,8	88,0	2,88
17. ცხვირის უნაგირის სიმაღლე Высота переносья		125	0,8	13,4	85,8	2,85
18. ცხვირის ზურგის განივი პროფილი Поперечный профиль спинки носа		125	1,6	8,0	90,4	2,89
19. ცხვირის ზურგის ძვლოვანი პროფილი Костный профиль спинки носа		123	2,3	48,4	49,3	2,47
20. ცხვირის ზურგის ხრტილოვანი პროფ. Хрящевой профиль спинки носа		123	11,3	72,7	16,0	2,05
21. ცხვირ. ზურგ. საერთო პროფ. (გამოლ. ფ. %) Общий профиль спинки носа (% вып. ф.)		123	8,9	25,2	54,6	11,4

ცხრილი 1 (გაგრძელება)
Табл. 1 (продолжение)

ნიშნები—Признаки	ტულები баллы	N	1	2	3	საშ. ქულა средн. балл
22. ცხვირის წვეტი Кончик носа		125	26,4	37,6	36,0	2,10
23. ცხვირის ფუძე Основание носа		125	25,6	43,2	31,2	2,05
24. ცხვირის ფრთების სიმაღლე Высота крыльев носа		125	—	100,0	—	2,00
25. ცხვირის ღარების გამოხატულება Выраженность крыльевых борозд		125	0,8	94,8	4,4	2,04
26. ცხვირის ფრთების შებერილობა Выступание крыльев носа		125	0,8	99,2	—	1,99
27. ფრთების ღარ. შერწყმა ცხვ. ტუჩ. ნ. Слипние крыльев. бороз. с носогубной		125	—	94,4	5,6	2,06
28. ნესტოების დახრილობა Наклон ноздрей		125	—	39,2	60,8	2,61
29. ნესტოების ფორმა Форма ноздрей		125	—	16,8	83,2	—
30. ზედა ტუჩის სიმაღლე Высота верхней губы		125	6,2	87,6	6,2	2,00
31. ზედა ტუჩის პროფილი Профиль верхней губы		113	—	81,4	18,6	2,19
32. ზედა ტუჩის სისქე Толщина верхней губы		113	17,2	64,0	18,8	2,02

შენიშნულია რიგ დასავლურ-ქართულ და სამხრეთ-ქართულ ჯგუფებში. საქართველოს საზღვრებს გარეთ თავის მაღალი მაჩვენებელი გვხვდება სომხების ტერიტორიულ ჯგუფებში ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ ჩრდილო-აზერბაიჯანისა და დაღესტნის ასსრ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ჯგუფებში; თურქულ ჯგუფში თავის მაჩვენებელი საშუალოა. კავკასიის ფარგლებს გარეთ მკვეთრად ბრაქიკრანული ფორმები დადგენილია ზოგიერთ სირიულ, ასურულ (მცირე აზია) და კაზახურ (შუა აზია) ჯგუფებში. ჩვენ არაერთხელ შეგვიწინავეს, რომ თავის მაჩვენებელი კავკასიის ტერიტორიაზე მცხოვრები ჯგუფებისათვის არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს დიდი ტაქსონომიური ღირებულების მქონე ნიშნად. ამის მიზეზი უპირველეს ყოვლისა კავკასიური აკენის თავის მოყვანილობაზე მადეფორმირებელი ზეგავლენაა. ეს საკითხი კვლევის სპეციალურ სა-

ქულები баллы	N	1	2	3	4	5	საშ. ქულა средн. балл
ნიშნები—(признаки)							
1. კანის ფერი Цвет кожи .	110	51,8(3)	34,5(7)	12,7(9)	1,0(10)	—	0,01
2. გულ-შეკრდის თმოვანი საფარი. Волосной покров на груди .	97	11,3	17,5	44,0	14,8	12,4	3,00
31. თმის ფერი ქულა I Цвет волос. балл I	77	—	—	6,3	93,7	—	3,94
32. თმის ფერი. ქულა II Цвет волос. балл II	77	2,6(27)	10,8(4)	80,3(5)	—	6,3(8)	3,37
4. თმის ფორმა Форма волос .	98	88,6	9,3	1,1	1,0	—	1,14
5. წვეკრის სიხშირე Рост бороды .	43	—	1,0	56,0	21,0	22,0	3,64
33. ქვედა ტუჩის სისქე Толщина нижней губы	113	11,5	60,2	27,4	0,9	—	2,18

განს წარმოადგენს³³ და ჩვენ თუ ამ ნიშნის დიფერენციაციას მაინც შევეცხეთ, მხოლოდ იმ ფაქტის კონსტატაცია გვინდოდა, რომ დღევანდელი ლაზები მაქსიმალურად ბრაქიკეფალური თავით ისევე განსხვავდებიან თავისი მეზობლებისაგან, როგორც ოდესღაც ისტორიულად ცნობილი უძველესი ტომები მაკრონები და მაკროკეფალები იპყრობდნენ ამავე ნიშნით ყურადღებას. ცხადია ჩვენ შორისა ვართ მოსაზრებიდან გაუაფიფეთ ორნახევარი ათასწლეულით დაშორებული ჯგუფების ნიშნები ერთმანეთთან რაც სრული უარყოფა იქნებოდა მორფოლოგიური ნიშნების ეპოქალური ტრანსფორმაციისა, მაგრამ თეორიულად სრულიადაც არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა ახალშობილ ბავშვთა მოვლა-აღზრდის ისეთი ჩვევის შემონახვისა, რომელიც თავისი შებრტყელებას იწვევს, რის შედეგადაც მატულობს თავისი მაჩვენებელი.

ლაზების ბრაქიკეფალურობაში განმსაზღვრელს არა გრძივი დიამეტრის სიმოკლე წარმოადგენს, არამედ განივის სიდიდე; აპიტომ ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნა, რომ ანალოგიური ფორმები საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება დასავლურ-ქართულ (ძირითადად იმერულ), კახურ და თითქმის ყვე-

³³ ამ საკითხს ზენს ვან-ლოფელბაში ამუშავებს ექიმი შ. პატარაია.

მოსული ლაზები (თურქეთის ლაზისტანიდან)
Пришлые лазы (с турецкого Лазистана)

ნომრები Признаки	პარამეტრები Параметры	N	M	m(M)	±σ
1. თავის მაჩვენებელი Головной указатель .		54	87,20	0,46	3,36
2. შუბლ-ქვედა ყბის მაჩვენებელი Лобно-челюстной указатель .		54	101,43	0,72	5,31
3. ქვედა ყბის მაჩვენებელი Нижнечелюстной указатель . .		54	76,43	0,70	5,13
4. სახის ფიზიონომიური მაჩვენებელი Физиономический указатель .		29	79,23	0,65	3,49
5. სახის მორფოლოგიური მაჩვენებელი Морфологический указатель .		47	86,63	0,60	4,11
6. ცხვირის მაჩვენებელი (წარბ.) Указатель носа (от бровей)		54	63,39	0,90	6,63
7. ცხვირის მაჩვენებელი (უნაგ.) Указатель носа (от переносья)		54	67,83	0,97	7,11
8. სხეულის სიგრძე Длина тела .		54	167,93	0,85	5,73
9. თავის გასწვრივი დიამეტრი Продольный диаметр головы		54	185,66	0,78	5,70
10. თავის განივი დიამეტრი Поперечный диаметр головы .		54	159,77	0,64	4,67
11. შუბლის უმცირესი სიგანე Наименьшая ширина лба .		54	108,95	0,63	4,62
12. ყვრიმალთაშუა დიამეტრი Скуловой диаметр .		54	143,99	0,67	4,92
13. ქვედა ყბის დიამეტრი Нижнечелюстной диаметр . .		54	110,39	0,80	5,88
14. სახის ფიზიონომიური სიმაღლე Физиономическая высота лица .		29	181,70	1,50	8,10
15. სახის მორფოლოგიური სიმაღლე Морфологическая высота лица .		47	126,92	0,90	6,21
16. ცხვირის სიმაღლე (წარბ.) Высота носа (от бровей)		54	57,83	0,60	4,44
17. ცხვირის სიმაღლე (უნაგ.) Высота носа (от переносья) .		54	55,79	0,54	3,99
18. ცხვირის სიგანე Ширина носа		54	37,42	0,37	2,72
19. პირის წაპარალის სიგანე Ширина рта		54	56,51	0,58	3,99
20. ზედა ტუჩის სიმაღლე Высота верхней губы .		46	17,76	0,51	3,46
21. ტუჩების სისქე Толщина обеих губ .		46	15,44	0,48	3,27

ცხრილი 2 (გაგრძელება)
Табл. 2 (продолжение)

ნიშნები—Признаки	ქულები—Балл	N	1	2	3	საშ. ქულა средн. балл
6. წარბების სიხშირე. Рост бровей		54	1,8	77,8	20,4	2,19
7. ზედა ქუთუთოს ნაკისის ჩაოღუნობა (%) Складка верхнего века (%)		54	—	—	—	37,4
8. თვალის ფერი Цвет глаз		54	16,7	70,3	13,0	0,96
9. თვალის ნაპრაღის სიგანე Ширина глазной щели		54	6,3	93,7	—	1,94
10. თვალის ნაპრაღის დახრილობა Наклон глазной щели		54	1,9	98,1	—	1,98
21. შუბლის დახრილობა Наклон лба		54	1,9	54,8	43,3	2,41
12. წარბზედა რეალი Развитие надбровья		54	67,3	32,0	0,7	1,33
13. სახის პროფილორება Профиль лица		54	—	3,5	96,5	2,97
14. ყვრიმალეები Скулы		54	81,5	13,0	5,5	1,24
15. ნიკაპი Подбородок		54	—	11,5	88,5	2,89
16. ბიბილო Мочка		54	2,3	6,1	91,6	2,89
17. ცხვირის უნაგირის სიმაღლე Высота переносья		54	—	—	10,0	3,00
18. ცხვირის ზურგის ვანივი პროფილი Поперечный профиль спинки носа		54	—	1,9	98,1	2,98
19. ცხვირის ზურგის ქლოვანი პროფილი Костный профиль спинки носа		54	0,9	42,5	56,6	2,56
20. ცხვირის ზურგის ხრტილოვანი პროფ. Хрящевой профиль спинки носа		54	4,3	70,5	25,2	2,21
21. ცხვირის ზურგ. საერთო პროფ. (გამოდ. ფ. %) Общий профиль спинки носа (% вып. ф.)		54	3,7	22,2	66,7	7,4
22. ცხვირის წვეტი Кончик носа		54	18,5	42,6	38,9	2,20
23. ცხვირის ფუძე Основание носа		54	14,8	53,7	31,5	2,17
24. ცხვირის ფრთების სიმაღლე Высота крыльев носа		54	3,4	87,5	9,1	2,06
25. ცხვირის ღარების გამოხატულობა Выраженность крыльевых борозд		54	3,7	91,5	4,8	2,01
26. ცხვირის ფრთების შებერილობა Выступание крыльев носа		54	1,9	98,1	—	1,98
27. ფრთ. ღარ. შერწყმა ცხვ. ტუჩ. ნაკვ. Слияние крыльев. бороз. с носогубной		54	—	87,0	13,0	2,13

ცხრილი 2 (გაგრძელება)
Табл. 2 (продолжение)

ნიშნები—Признаки	ქულები—Балл				საშ. ქულა средн. балл
	N	1	2	3	
28. ნესტოების დახრილობა Наклон коздрей	54	—	29,6	70,4	2,70
29. ნესტოების ფორმა Форма коздрей	54	—	7,4	92,6	—
30. ზედა ტუჩის სიმაღლე Высота верхней губы	49	4,1	79,6	16,3	2,12
31. ზედა ტუჩის პროფილი Профиль верхней губы	49	—	77,6	22,4	2,22
32. ზედა ტუჩის სისქე Толщина верхней губы	49	18,8	65,1	16,1	1,97

ცხრილი 2 (გაგრძელება)
Табл. 2 (продолжение)

ნიშნები—Признаки	ქულები—Баллы						საშ. ქულა средн. балл
	N	1	2	3	4	5	
1. კანის ფერი Цвет кожи	49	38,2(3)	53,6(7)	8,2(9)	—	—	0,00
2. ცუღმკერდ. თმის საფარი. Волосистой покров на груди	47	21,4	27,6	44,0	7,0	—	2,37
31. თმის ფერი. ქულა I Цвет волос. балл I	34	—	—	13,8	86,2	—	3,86
32. თმის ფერი. ქულა II Цвет волос. балл II	34	1,8(4)	84,4(5)	—	2,9(7)	10,9(8)	3,07
4. თმის ფორმა Форма волос	51	96,2	3,8	—	—	—	1,04
5. წვერის სიზოიკე Рост бороды	47	65,3	26,6	8,1	—	—	3,43
33. ქვედა ტუჩის სისქე Толщина нижней губы	49	18,4	55,1	24,5	2,0	—	2,10

ლა კავკასიონის მთიან ჯგუფებში (როგორც ქართულ, ისე არაქართულ). კავკასიის საზღვრებს გარეთ თავის განივი დიამეტრის მაქსიმალური ზომები შეინიშნება აფრიკისა, ყირგიზეთისა და ყაზახეთის სსრ მცხოვრებ ჯგუფებში. შესანიშნავი აქ. ის გარემოებაა, რომ წინააღმდეგ თავის მარჯვენაბლს ეთნო-ტერიტორიული დიფერ-

ზენციაციისა თავის განივი დიამეტრი არ აჩვენებს მსგავსობას სამხრეთ-ქართულ ან წინააზიურ რომელიმე ჯგუფთან, ამიტომ მსგავსობის რგოლი, ამ შემთხვევაში, დასავლურ-ქართული ჯგუფებით უნდა შემოიფარგლოს.

ცხვირის დიდი სიგანე, რომელიც დამახასიათებელია ორივე ლაზური ჯგუფისათვის, კავკასიის ჯგუფებში არ იძლევა დიფერენცირების კანონზომიერ სურათს, ამიტომ ძნელდება ამ ნიშანში მსგავსობის რგოლების დადგენა; შეიძლება აღინიშნოს მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ამ ნიშნის მაქსიმალური ზომები გვხვდება კავკასიის მაღალ მთიან ჯგუფებში და აგრეთვე აღილურ-ყაბარდოულ ჯგუფებშიაც. ამჟამად ძნელია იმის თქმა, თუ რისი მაჩვენებელია ეს მსგავსება: პონტური რასისათვის დამახასიათებელი ცხვირის სიგანისა, თუ ამ ორი ჯგუფის კონვერგენციისა; ამას ნიშნების შემდგომი ანალიზი დაგვანახებს.

პირის ნაპრაღის დიდი სიგანე, რომელიც ლაზური ჯგუფებისათვის არის დამახასიათებელი, საკმაოდ გავრცელებული ფორმაა კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობისათვის, განსაკუთრებით კავკასიის მოსახლეობის დასავლეთ სექტორისათვის; გამონაკლისს ამ მხრივ მხოლოდ ზოგიერთი აფხაზური ჯგუფები წარმოადგენენ. მხოლოდ აზერბაიჯანისა და დაღესტნის ტერიტორიაზე მცხოვრები ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფები ხასიათდებიან პირის ნაპრაღის მცირე ზომებით.

ზედა ტუჩის სიმაღლე კავკასიის ტერიტორიას ორ დიდ სექტორად ჰყოფს, ერთს მხრივ აქაც აზერბაიჯანელები და დაღესტნელები არიან, ხოლო მეორე მხრივ ქართველები, სომხები და ზოგიერთი სხვა ჯგუფები. ლაზებისათვის დამახასიათებელი ზედა ტუჩის მაქსიმალური ზომები ანალოგიას ისევ ზოგიერთ აღილურ-ყაბარდოულ ჯგუფებთან პოულობს.

ეთნო-ტერიტორიული დიფერენციაციის საინტერესო სურათს გვიჩვენებს წარბების სიხშირე, რომელიც ლაზებს აახლოვებს თითქმის ყველა შავიზღვისპირულ ჯგუფთან, განასხვავებს რა მათ ყველა სამხრეთული და აღმოსავლური ჯგუფებისაგან, აქვე აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ წარბების მცირე განვითარებით ხასიათდება კავკასიონის მთიანეთის თითქმის ყველა ჯგუფი, ამიტომ სხვა ნიშნებთან კოორდინაციის გარეშე ძნელია გადაწყდეს საკითხი ნიშნის ტერიტორიული დიფერენციაციის მიმართულების შესახებ.

ქუთუთოს ნაოქის მინიმალური განვითარება თავის ანალოგიას შავიზღვისპირულ ჯგუფებში პოულობს, უპირისპირდება რა ამით კავკასიის დანარჩენ მოსახლეობას.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველებიცა და სომხებიც, არამც თუ კავკასიაში, არამედ მთელ მსოფლიოშიც ერთ-ერთ ყველაზე მეტად პროფილირებულ ჯგუფებს წარმოადგენენ, შესწავლილი ლაზები მათგანაც კი გამოირჩევიან სახის მეკეთრი პორიზონტალური პროფილით. მსგავსობის ამ რკალში ისინი განსაკუთრებით შავიზღვისპირულ ჯგუფებს უახლოვდებიან. ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს ყვრიმალეების მინიმალური გამოხატულება, რომელიც მხოლოდ ადიღური ჯგუფებისაგან განსხვავებს მათ.

ნიკაპის გამოხატულება კავკასიის ტერიტორიისათვის არ წარმოადგენს მადიფერენცირებელ ნიშანს, აქ მხოლოდ იმის აღნიშვნა შეიძლება მოხერხდეს, რომ ლაზებისათვის დამახასიათებელი მეკეთრად გამოხატული ნიკაპი თავის ანალოგიას ქართულ და ადიღურ-ყაბარდოულ ჯგუფებში პოულობს, რომლებიც საერთოდ გამოირჩევიან მეკეთრად გამოხატული ნიკაპით მთელი კავკასიის მოსახლეობაში.

ქართველები კავკასიის დანარჩენი მოსახლეობისაგან მთლიანად ცხვირის მაღალი უნაგირითაც გამოირჩევიან; ეს განსაკუთრებით შავიზღვისპირულსა და დასავლურქართულ ჯგუფებს შეეხება; სწორედ ამ ჯგუფებთან არიან განსაკუთრებით ახლოს ცხვირის მაღალი უნაგირის მქონე ლაზური ჯგუფები.

უაღრესად საინტერესოა ცხვირის პროფილირების სურათი კავკასიურ ჯგუფებში; აქ მსგავსობის ორი რგოლის დადგენა ხერხდება: ძელოვანი პროფილის მიხედვით მეკეთრად გამორჩეილი ფორმებით ხასიათდება ზოგიერთი დაღესტნური და თითქმის ყველა დასავლურქართული და შავიზღვისპირული ჯგუფი, ხოლო ცხვირის საერთო პროფილის მიხედვით მსგავსების რგოლი მხოლოდ ამ უკანასკნელს მოიცავს; ამდენად ცხვირის მაქსიმალურად გამორჩეილი ფორმებით ორივე ლაზური ჯგუფი დასავლურ-ქართულ და შავიზღვისპირულ ჯგუფებს უახლოვდება; ამ მხრივ ისინი მეკეთრად განსხვავდებიან თურქებისაგან.

ორიოდე სიტყვა ცხვირის ფრთების შესახებ. ეს ნიშნები არ არის კავკასიის ტერიტორიისათვის მეკეთრად მადიფერენცირებელი და ამიტომ მათი ღირებულება ტაქსონომიურად საკმაოდ დაბალია, მაგრამ ზოგადი დასკვნების გამოტანის უფლებას მაინც გვაძლევს;

სახელდობრ: ცხვირის ფრთების დიდი სიმაღლით ლაზური ჭგუფები უახლოვდებიან ზოგიერთ დასავლურ-ქართულ, აღმოსავლურ-ქართულ, სამხრეთ-ქართულ და სომხურ ჭგუფებს. „ცხვირის ნესტოების შებერილობით ქართულ, სომხურ და ზოგიერთ აღიღურყაბარდოულ ჭგუფებს. ცხვირის ღარების გამოხატულებისა და ამ ღარების ცხვირ-ტუჩის ნაოჭთან შერწყმის მიხედვით, ზემოხსენებულის ანალოგიური სურათი გვაქვს. ყველა ამ ნიშანში განსხვავებულად მოსჩანან აზერბაიჯანული და დაღესტნური ჭგუფები, რაც შეიძლება შედეგი იყოს გ. დებეცისა (რომელიც სწავლობდა დაღესტნურ და აზერბაიჯანულ ჭგუფებს) და ჩვენს მონაცემებს შორის არსებული სუბიექტური გადახრებისა.

საბოლოოდ, ორიოდ სიტყვა ზედა ტუჩის პროფილის შესახებ. კავკასიაში პროზილიისაკენ მიდრეკილი ზედა ტუჩის ფორმები ხშირად გვხვდება აზერბაიჯანსა, დაღესტანსა და კავკასიონის ჭგუფებში, მაგრამ უფრო მეტი მსგავსება ამ ნიშანში ჩვენს ჭგუფებს მოეძებნებათ შავიზღვისპირულ ჭგუფებთან, რომელთა უშუალო გაგრძელებას ამ შემთხვევაში წარმოადგენენ აღიღელები.

ამრიგად, ჩვენ შევეხეთ იმ ნიშნებს ეთნო-გეოგრაფიულ დიფერენციაციას, რომლებიც აახლოვებენ რა ლაზურ ჭგუფებს ერთმანეთთან განასხვავებენ მათ კავკასიური ჭგუფების უმრავლესობისაგან; სანამ შევეხებოდეთ საკითხს ლაზების ადგილის შესახებ კავკასიური ჭგუფების ანთროპოლოგიურ სისტემატიკაში, აუცილებელია თვალი გავადევნოთ იმ ნიშნების გეოგრაფიულ დიფერენციაციასაც, რომლებიც განასხვავებენ ამ ორ ჭგუფს ერთმანეთისაგან. ასე მაგალითად: ადგილობრივი ლაზები საშუალოზე დაბალი ტანით ხასიათდებიან და ამ მხრივ სამხრეთ-ქართულ და სომხურ ჭგუფებთან იჩენენ მსგავსებას, ხოლო მოსული ლაზები მაღალი ტანით დასავლურ-ქართულს, შავიზღვისპირულ და კავკასიონის მაღალ მთიან ჭგუფებს ემსგავსებიან.

საშუალოზე დაბალი ცხვირი ადგილობრივ ლაზებს დასავლურ-ქართულ ჭგუფებს ამსგავსებს, ხოლო მაღალი ცხვირი მოსულ ლაზებს სომხებთან აახლოვებს. ცხადია ამ შემთხვევაში ნიშნის გეოგრაფიულ გავრცელებაზე გვაქვს ლაპარაკი და არა გენეტიკურ მსგავსებაზე.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ლაზების ჭგუფებს შორის შენიშნული განსხვავება ტაქსონომიურად ისეთი მაღალი ღირებულების მქონე ნიშანში, როგორიცაა გულ-მკერდზე თმოვანი

საფარველის განვითარება. ამ ნიშნის მიხედვით ქართული და სომხური ჯგუფები მსოფლიოს ყველა დანარჩენი ხალხებისაგან გამოირჩევიან და ამიტომ ადგილობრივი ლაზების გულ-მკერდის თმოვანი საფარველის მაქსიმალური განვითარება ადგილობრივად პოულობს ანალოგიას შავიზღვისპირულ, დასავლურ-ქართულ და სამხრეთ-ქართულ ჯგუფებში, ხოლო საქართველოს საზღვრებს გარეთ სომხურ ეთნო-ტერიტორიულ ჯგუფებში. მოსული ლაზებისთვის დამახასიათებელი გულ-მკერდის თმოვანი საფარველის სუსტი განვითარება ანალოგიას აზერბაიჯანულ, დაღესტნურ და კავკასიონის მთის ჯგუფებში პოულობს, მეორეს მხრე შეესანიშნავია ისიც, რომ გულ-მკერდზე თმოვანი საფარველის მცირე განვითარებით ხასიათდებიან თურქები. დიამეტრალურად სწინააღმდეგო სურათი გვაქვს თვალების ფერის ეთნო-ტერიტორიულ დიფერენციაციაში, ადგილობრივი ლაზების მუქი თვალები კავკასიის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ტერიტორიაზე პოულობენ ანალოგიას, ხოლო მოსული ლაზებისათვის დამახასიათებელი ღია ფერის თვალები მათი უშუალო მეზობლების შავიზღვისპირულ და დასავლურ-ქართული ჯგუფებისათვის არის დამახასიათებელი.

ცხვირის ზურგის განივი პროფილი ადგილობრივ ლაზებში სუსტადაა გამოხატული, რითაც ისინი სომხეთის, აზერბაიჯანისა და აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ ჯგუფებს უახლოვდებიან. კიდევ უფრო მცირეა ცხვირის ზურგის პორიზონტალური პროფილი მაღალმთიან და ადიღურ-ყაბარდოულ ჯგუფებში. მოსული ლაზებისათვის დამახასიათებელი მკვეთრად პროფილირებული ცხვირის ზურგის განივი პროფილი ანალოგიას შავიზღვისპირულ დასავლურ-ქართულ და სამხრეთ-ქართულ ჯგუფებში პოულობს.

ცხვირის ხრტილოვანი ნაწილის პროფილი კავკასიის ტერიტორიისათვის არ არის მკვეთრად მადიფერენცირებული ნიშანი, მაგრამ აქაც შეინიშნება გამოდრეკილი ფორმების მქონე ჯგუფების კონცენტრაცია დასავლურ-ქართულ და შავიზღვისპირულ ტიპებში; ამ მხრივ მათ ძალზე უახლოვდებიან მოსული ლაზები, ხოლო ადგილობრივი ლაზებისათვის დამახასიათებელი მცირედ გამოხატული ფორმები დიფუზურად გვხვდება მთელი კავკასიის ტერიტორიაზე.

დიფერენცირების საინტერესო სურათს იძლევა ცხვირის წვეტი და ფუძის მდებარეობა. საერთოდ, შავიზღვისპირული და და-

საეღურ-ქართული ჯგუფებისათვის დამახასიათებელია ცხვირის ფუძისა და წვეტის პორიზონტალური ან ოდნავ ზეაწეული მდებარეობა. ამ მხრივ მათ ადგილობრივი ლაზები ემსგავსებიან, ხოლო ცხვირის წვეტის დაშვებული მდებარეობით მოსული ლაზები სამხრეთ-ქართულ ჯგუფებს უახლოვდებიან, რომლებიც ამ ნიშანში სომხურ ჯგუფებთან იჩენენ მსგავსობას.

ასეთია ლაზების განმასხვავებელ ნიშანთა ეთნო-გეოგრაფიული დიფერენციაცია. სანამ მათ შეფასებას შევედგებოდეთ, საჭიროა აღინიშნოს, რომ როგორც ყველგან, ისე კავკასიის ტერიტორიაზე ყველა ნიშანს არა აქვს ტოლი ტაქსონომიური ღირებულება. ზოგი მათგანი მეტად მაღალი ღირებულების მქონეა (როგორც მაგალითად სახის სიგანე, თვალების ფერი, თმოვანი საფარველის განვითარება), ზოგისა კი მეტად მცირეა (მაგ. თვალის ნაპრალის სიგანე, ნიკაპის გამოხატულება, ცხვირის ფრთების სიმაღლე და სხვ.). ამიტომ შესასწავლი ჯგუფების ადგილის განსაზღვრისას ნიშნებთან დიფერენცირებულად მიდგომის პრინციპით უნდა ვიზღუდვოდეთ, რისთვისაც კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური კლასიფიკაციისათვის გამოყენებული ნიშნებით უნდა ვისარგებლოთ³⁴.

როგორც ცნობილია, კავკასიის თანამედროვე ტერიტორიაზე მცხოვრებ ჯგუფებში გამოიყოფა ერთმანეთისაგან განსხვავებული რ. ლოკალური ანთროპოლოგიური ტიპი: კოლხური, იბერიული, კავკასიონის, აღილური, დასავლურ-კასპიური და წინააზიური ტიპები. ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე, ე. ი. კავკასიის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ პუნქტში აპრიორულად შეიძლება ვივარაუდოთ პონტური რასის ან წინააზიური რასის რომელიმე ტიპის ან ტიპების გავრცელება. თუ უახლოესი ჯგუფების ანთროპოლოგიური თავისებურებებით ვიმსჯელებთ, სურათი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: ბათუმის, ზულოსა და ქედის რ. ნების აჭარლებში ქარბობს კოლხური ტიპის დასავლურ-ქართული ვარიანტის წარმომადგენლები, ჩრდილოეთით შავიზღვისპირეთში განსახლებულ ქართველურ ჯგუფებში, ძირითადად წარმოდგენილია იმავე კოლხური ტიპის შავიზღვისპირული ვარიანტი, რომელსაც პონტური რასის აღილური ტიპის ზოგიერთი ელემენტის კვალი შეეინიშნება; სამხრეთ აღმოსავლეთიდან მესხურ-ჭავჭავური ჯგუფებია, რომლებშიაც წარმოდგენი-

³⁴ М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964.

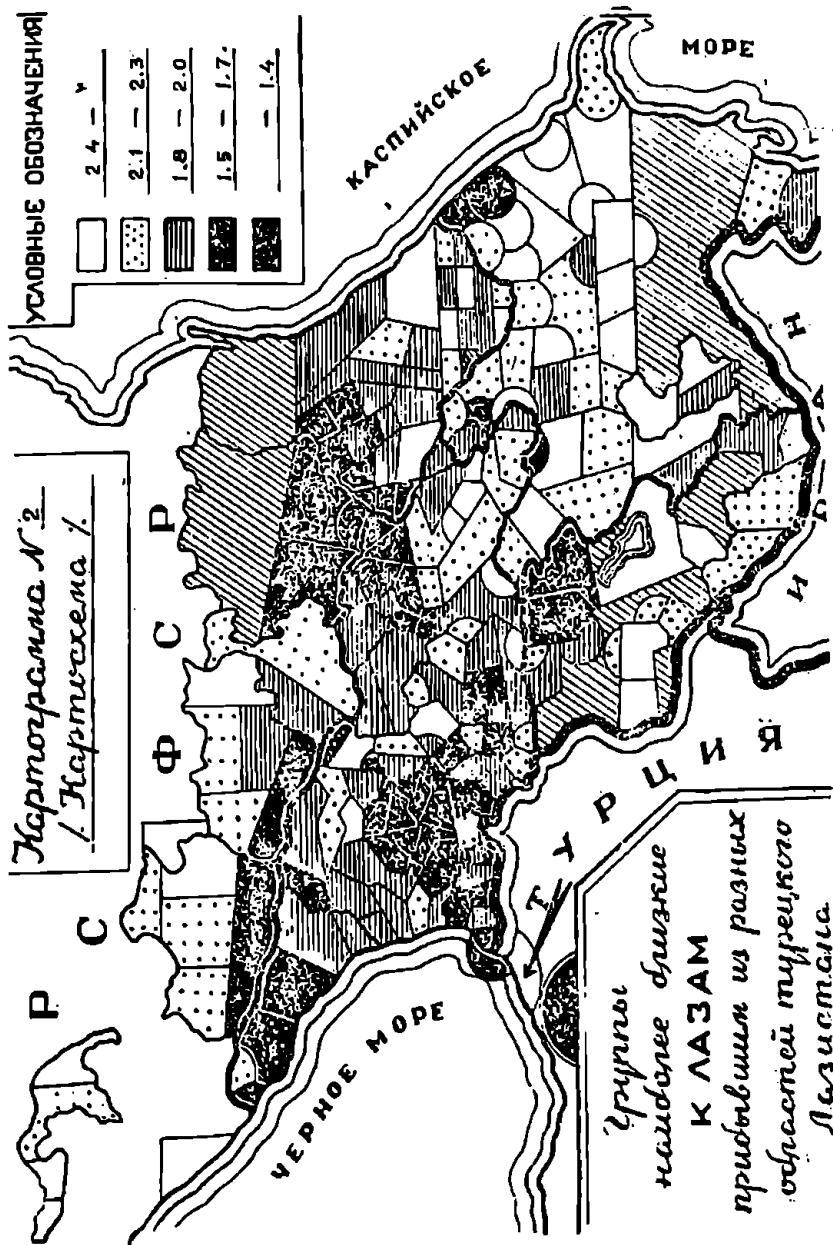
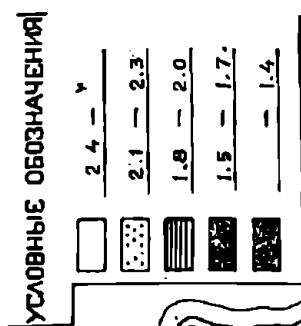
ლია იბერული ტიპის სამხრეთ-ქართული ვარიანტი; ამ უკანასკნელში წინააზიური რასის ელემენტები სხვა ქართულ ტიპებზე უფრო მკვეთრად არის წარმოდგენილი. დასაძანია, რომ ტოლფასი ანთროპოლოგიური მონაცემები არ გაგვაჩნია ანატოლიის ტერიტორიიდან და მხოლოდ ექსტრაპოლაციის გზით გვიხდება ამ უმნიშვნელოვანეს საკითხზე მსჯელობა; მაგრამ, როგორც ჩანს, აქაც საქმე წინააზიური რასის რომელიმე ლოკალურ ნაირსახეობასთან უნდა გვქონდეს. ამრიგად, ლაზების ანთროპოლოგიურ კვლევას შეეყავართ გაცილებით უფრო ფართო პრობლემების კვლევის სფეროში, რისთვისაც ბევრად უფრო დიდი მასშტაბების მომარჩევებაა საჭირო, ვიდრე ცალკეული ტერიტორიული ჯგუფების შესწავლის დროს.

ზემომოტანილმა ანთროპომეტრულმა მონაცემებმა და მათმა ანალიზმა საშუალება მოგვცა გავგესაზღვრა ლაზური ჯგუფების ადგილი კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის. ადგილობრივი ლაზები მორფოლოგიური თავისებურებებით კოლხური ტიპის შვეისზღვისპირულ ვარიანტს ეკუთვნიან; ამიტომ არც გასაკვირია, რომ მსგავსების მეორე საფეხური მათ იმავე კოლხური ტიპის დასავლურ-ქართულ ვარიანტთან აახლოვებს — ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს სარფელი ლაზები მივაკუთვნოთ კოლხურ ტიპს, რითაც სამხრეთისაკენ გაიწევის ჩვენს მიერ ადრე დადგენილი კოლხური ტიპის გავრცელების არეალი. შეუძლებელია ყურადღება არ მიიქციოს ადგილობრივი ლაზების მსგავსებამ ზოგიერთი ნიშნით წინააზიური რასის წარმომადგენლებთან. თავისთავად ეს მოვლენა სრულიად კანონზომიერია, ვინაიდან თანამედროვე ქართველებში წარმოდგენილი ყველა ანთროპოლოგიური ტიპი ჩვენს აზრით წინააზიური რასის რეგიონალურ ნაირსახეობას წარმოადგენს; მაგრამ, საქმე აქ წინააზიურ რასობრივ ტიპთან ლაზების უშუალო მსგავსობის ხარისხს შეეხება, რაც საშუალებას გვაძლევს ჰიპოთეზის სახით წამოვაყენოთ დებულება იმის შესახებ, რომ საზღვარი კოლხურ ტიპსა და წინააზიური რასის რეპრეზენტატულ წარმომადგენლებს შორის სადღაც ამ მიდამოში გადის, ტოვებს რა ლაზებს კოლხური ტიპის ეარიბილობის ფარგლებში. ცხადია, ამ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა მხოლოდ ანატოლიის ტერიტორიის ეთნიური ჯგუფების შესწავლის შემდეგ შეიძლება მოხერხდეს, ჯერჯერობით კი ეს მხოლოდ არსებული მასალის ყველაზე მეტად საფიქრებელი აზრანაა. ასეა თუ ისე, ადგილობ-

რივ ლაზებში წარმოდგენილი კოლხური ტიპის შავიზღვისპირული ვარიანტი დამტკიცებულად შეიძლება ჩაითვალოს.

სხვაგვარად წარმოდგენილია მოსული ლაზების ანთროპოლოგიური თავისებურება. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ლაზების ორივე ჯგუფი ერთიდაიგივე ანთროპოლოგიურ ტიპს ეკუთვნის. ცხადია ეს ერთიდაიგივე ტიპი კოლხურია, უფრო ზუსტად მისი შავიზღვისპირული ნაირსახეობა, მაგრამ ამ კატეგორიაში ადგილობრივი ლაზები ბევრად უფრო რეპრეზენტატულნი არიან, ვიდრე მოსულნი. მოსულ ლაზებში კოლხური ტიპისაგან ბევრი განმასხვავებელი ნიშანი გვხვდება, სახელდობრ: სამუშალოზე მაღალი ტანი, მაღალი ცხვირი, სამუშალოზე სუსტად განვითარებული თმოვანი საფარველი გულ-მკერდზე, ღია ფერის თვალები, ცხვირის წვეთისა და ფუძის დაშვებული მდებარეობა და მრავალი სხვა. ნიშნების ეს კომპლექსი ყველაზე ხშირად კავკასიონის მთის ჯგუფებში გვხვდება. ამიტომაც არის, რომ მოსული ლაზების ჯგუფი ახლო მსგავსებას კავკასიონის ტიპთან ამჟღავნებს. მსგავსების მიმართულებათა სხვადასხვაობა შესწავლილი ლაზების ორ სხვადასხვა ჯგუფში განსაკუთრებით მკვეთრად იჩენს თავს მათი უახლოესი ჯგუფების კარტოგრაფების ურთიერთდაპირისპირებისას (იხ. კარტოსქემა 1 და 2 გვ. 36, 37). ადგილობრივი ლაზების უახლოესი ჯგუფები პირველ რიგში გვხვდება საქართველოს შავიზღვისპირეთში განსახლებულ აჭარულ, გურულ, მეგრულ და აფხაზურ ჯგუფებში. ამავე ჯგუფთან ანთროპოლოგიურად მსგავსი ტიპები გვხვდებიან მთელ რიგ დასავლურ-ქართულ ჯგუფებში: იმერლებში, გურულებში, აჭარლებსა და მეგრელებში; მსგავსობის შემდგომი რგოლი აღიღურ-ყაბარდოულ ჯგუფებს მოიცავს და ბოლოს, მსგავსი ჯგუფები შეინიშნება თანამედროვე სომხეთის ტერიტორიაზე. მოსული ლაზებისათვის უახლოესი ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფები თავმოყრილია ერთი მხრივ დასავლურ-ქართულ და შავიზღვისპირულ ჯგუფებში, მეორე მხრივ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ჯგუფებში. ამავე კარტოგრაფიდან ჩანს მოსული ლაზების მსგავსობა ჩაჩნურ-ინგუშურ და ყარაჩაულ-ბალყარულ ჯგუფებთან, ხოლო მათს სიახლოვეს წინააზიურ ჯგუფებთან განსაზღვრავს ზოგიერთ სომხურ ჯგუფთან უახლოესი მსგავსობა. ყოველივე ეს და ყოველივე აღრე თქმული საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ადგილობრივი ლაზები ეკუთვნიან კოლხური ტიპის შავიზღვისპირულ ვარიანტს, უახლოვდებიან ამავე ტიპის დასავლურ-ქართულ ვარიანტს, ემსგავსებიან სამხრეთ-

Картограмма № 2
/ Картограмма 1.

Группы
наиболее близкие
к ЛАЗАМ
прибывшим из разных
областей турецкого
Лазистана

ქართულ და წინააზიურ ტიპებს და იჩენენ მიდრეკილებას პონტური რასის ადილური ტიპისაკენ; ხოლო მოსული ლაზებისათვის და მანასიათებელი ანთროპოლოგიური ტიპი უფრო ხშირად გვხვდება საქართველოს მთის ჯგუფებში, ატარებს კოლხური ტიპის შავი-ზღვისპირული და დასავლურ-ქართული ვარიანტებისათვის დამახასიათებელი ნიშნების მთელ კომპლექსს და იჩენს მიდრეკილებას სამხრეთ-ქართული და წინააზიური ტიპებისაკენ. ასეთია ადგილობრივი და მოსული ლაზების ანთროპოლოგიური თავისებურებანი და მათი ადგილი კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში.

ვიდრე საკითხების უფრო ფართო წრეს შევცხებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ჩვენი აზრი გამოვთქვათ მოსული ლაზების კავკასიონური ტიპის შესახებ. უპირველეს ყოვლისა, მოსული ლაზები არაერთარ შემთხვევაში არ შეიძლება ჩაითვალოს კავკასიონის ვარიანტის ტიპიურ წარმომადგენლებად, განსაკუთრებით ეს შეეხება კავკასიონის ზოგად ტიპს. უფრო მეტი მსგავსობა შეინიშნება კავკასიონის ტიპის ქართულ სექტორთან, უფრო ზუსტად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებთან (აქ პიგმენტაცია უფრო ღიაა, ვიდრე დასავლეთ სექტორში); მაგრამ სრული იდენტურობა არც აქ არის, ყოველ შემთხვევაში, არა გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ მოსული ლაზები ეკუთვნიან კავკასიონის ტიპს, უფრო მეტად საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მთის ჯგუფებისათვის დამახასიათებელი ნიშნების კონვერგენტულ ჩამოყალიბებასთან, რაც ორივე შემთხვევაში შეიძლება შედეგი იყოს იზოლაციით გამოწვეული ნიშნების მიმართულებრივ შეცვლასთან (მაგ. დეპიგმენტაცია).

როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ჩვენ მიერ შესწავლილი ორივე ლაზური ჯგუფი მიეკუთვნება ძირითადად წინააზიური რასის კოლხურ ტიპს, რომელსაც, ამ შემთხვევაში, პონტური რასისათვის დამახასიათებელი ელემენტები ახლავს. წინააზიურა. რასის თავისებურებებზე, მის ადგილსა და გენეზისზე ჩვენ აქ ყურადღებას არ შევაჩერებთ. ამ საკითხზე კოლოსალური ლიტერატურა არსებობს და ჩვენც არაერთხელ გამოგვითქვამს მოსაზრება მის შესახებ²⁵. სადღეისოდ უფრო აქტუალურად ჩვენ პონტური რასის საკითხი მიგვაჩნია, რომლის გავრცელების სამხრეთ საზღვარს, ყოველ

²⁵ М. Г. Абдушелишвили, *დასახ. ნაშრ.*

შემთხვევაში ჩვენ მასალაზე, ჩვენ მიერ შესწავლილი ლაზები უნდა წარმოადგენდნენ, ან უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, პონტური რასისათვის დამახასიათებელი ნიშნების გავრცელების კვალის ტერმინალურ ჯგუფს ლაზები უნდა წარმოადგენდნენ. ამიტომაც პონტურ რასაზე და მის ქართველურ ჯგუფებთან, განსაკუთრებით ლაზებთან, ურთიერთდამოკიდებულებაზე უფრო დეტალურად მოგვიხდება ყურადღების შექერება.

პონტური ტიპი პირველად გამოჰყო ვ. ბუნაქმა 1932 წ. ვ. ლ. ლევინის³⁶ მასალების საფუძველზე, რომლებიც შეეხებოდნენ ჩრდილო კავკასიის ჯგუფებს. ავტორმა ანალოგიური ტიპი დაადგინა აგრეთვე კ. დრონილოვის მასალებზე, რომლებიც შეეხებოდნენ ბულგარელებს. პონტური ტიპი ცალკე შტოდ გამოიყო დიდი ევროპეოიდული რასის ხმელთაშუაზღვისპირული ქვერასიდან, როგორც ამ უკანასკნელის აღმოსავლური ნაირსახეობა; მის განსაკუთრებულ ნიშნად, შედარებით ხმელთაშუაზღვისპირული ტიპის სხვა წარმომადგენლებთან, აღიარეს — ღია პიგმენტაცია. პონტური ტიპის გამოყოფასთან ერთად იმავე ნაშრომში ბუნაქმა რუსეთის დაბლობის სამხრეთ რაიონის მოსახლეობაში გამოჰყო კიდევ ერთი ტიპი და უწოდა მას ჩრდილო-პონტური ტიპი; იგი პონტურისაგან განსხვავდება ღია პიგმენტაციით, უახლოვდება რა ამ ნიშნით ღიად პიგმენტირებული რუსებისა და ფინელების ძირითად ჯგუფებს. ამ ტიპების გამოყოფის შემდეგ სამ ათეულზე მეტმა წელმა გაიარა, დაგროვდა დიდძალი მასალა, რომელმაც გააფართოვა ჩვენი წარმოდგენა პონტური და ჩრდილო-პონტური ტიპების გავრცელება-თავისებურების შესახებ. გარდა სომატოლოგიური მონაცემებისა, ჩრდილო-პონტური ტიპის შესწავლისათვის გამოიყენეს აგრეთვე პალეოანთროპოლოგიური მასალებიც; უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ვ. ბუნაქის მიერ საშუალო სალტუნების სლავური მოსახლეობის კრანიოლოგიური კლასიფიკაციის ცდა³⁷.

კრანიოლოგიურ მასალაზე ანთროპოლოგიური ტიპების გამოყოფის ბუნაქისეული ცდა შემდგომში გააკრიტიკა გ. დებეცმა³⁸,

³⁶ В. Л. Левин, Этно-географическое распределение некоторых расовых признаков у населения Сев. Кавказа, Антр. журнал, 1932, № 2.

³⁷ V. V. Випак, Neues Material zur Aussonderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas, - Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, v. XXX, № 3, 1932.

³⁸ Г. Ф. Дебец, К антропологии древних культур Передней Азии и Эгейского мира, Антр. журнал, 1934, № 1—2.

თავის მხრივ პალეოანთროპოლოგიურსავე მასალაზე მანვე საკმაოდ დაუსაბუთებლად გამოჰყო სსრკ ევროპული ნაწილის სამხრეთის უძველეს მოსახლეობაში პონტური ტიპი ოთხი ლოკალური ვარიანტით: საკუთრივ პონტური, ჩრდილო-კავკასიური, რიაზანული და დნებრული³⁹. გ. დებეცის განკარგულებაში მყოფი მცირერიცხოვანი მასალები შემდგომში საგრძნობლად შეივსო⁴⁰. ვ. ბუნაქა არსებული მასალების ანალიზზე 1953 წელს გამოთქვა ჩვენთვის აქამად უადრესად საინტერესო მოსაზრება: „...ყველაზე მეტად სავარაუდოა დებულება, რომლის მიხედვითაც აღწერილი ელემენტი წარმოადგენს წინააზიური უძველესი ტომების ერთ-ერთ შტოს, რომელიც გავრცელდა შავიზღვის პირის გასწვრივ და გააღწია ჩრდილოეთ კავკასიაში ნეოლითის ეპოქაში (პონტური ტიპი)“⁴¹. არანაკლებ საინტერესოა შენიშვნა, რომელსაც ვ. ბუნაქი ურთავს ამ დებულებას: „ამ შრომის დაწერის შემდეგ მე გავეცანი მ. გ. აბდუშელიშვილის მიერ წარმოებულ სამთავროს კოლექციის ანაზომებს... ეს მასალები სავსებით ადასტურებენ ზემოთ ფორმულირებულ დასკვნას. ჩრდილოეთ კავკასიის უძველესი ანთროპოლოგიური ფენის სამხრეთული წინააზიური წარმომადგენლობის თეორია (ბუნაქი, 1946), ამ რიგად დებულობს დასაბუთებას უძველეს კრანიოლოგიურ მასალაშიც“⁴².

ამჟამად პონტური და ჩრდილოეთ-პონტური რასების წარმომადგენლობა-ურთიერთდამოკიდებულების საკითხების კვლევისათვის გაცილებით მეტი გვაქვს მასალა. უკრაინის მოსახლეობა წარმოუგენილია ვ. დიაჩენკოს⁴³, ბულგარეთის თანამედროვე მოსახლეობა

³⁹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, Тр. Ин-та этнографии АН СССР (нов. серия), т. IV, М.-Л., 1948.

⁴⁰ В. В. Буняк, Черепа из склепов горного Кавказа в сравнительно-антропологическом освещении, Сб. Музея антропологии и этнографии АН СССР, т. XIV, М.-Л., 1953; М. Г. Абдушелишвили, Материалы к краниологии Кавказа, Тр. Ин-та эксперимент. морфологии АН Груз. ССР, т. V, Тбилиси, 1955; См. также, В. П. Алексеев, Антропологический тип адыгов в эпоху позднего средневековья, Сб. материалов по археологии Адыгей, т. II, Майкоп, 1961.

⁴¹ ვ. ბუნაქი, დასახ. ნაშრ., გვ. 361.

⁴² იქვე, (შენიშვნა).

⁴³ В. Д. Дяченко, Наследки работы Украинської антропологічної експедиції. 1956 року, Матеріали з антрополог. України, вип. I, Київ, 1960.

მ. პოპოვის⁴⁴, ჩრდილოეთ კავკასიისა და შავიზღვისპირეთის მოსახლეობა ა. ნათიშვილის, მ. აბდუშელიშვილისა⁴⁵ და ო. ახვლედიანის⁴⁶ ნაშრომებში. ყოველივე ეს საშუალებას გვაძლევს სწორად გავერკვეთ ევროპეოიდული დიდი რასის ფარგლებში პონტური ტიპის ადგილისა და სხვა ტიპებთან მისი ურთიერთდამოკიდებულების საკითხებში. პონტური რასის ადგილის შესახებ ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში რიგი ავტორების მიერ გამოთქმულია. რამდენიმე ერთმანეთისაგან განსხვავებული აზრი. ვ. ბუნაკის კლასიფიკაციის მიხედვით პონტური რასა წარმოდგენილია ხმელთაშუაზღვისპირული რასის ერთ-ერთი დამოუკიდებელი შტოს სახით⁴⁷. გ. ფ. დებეცს პონტური ტიპი ცენტრალურ ევროპულ და ატლანტურ ტიპებთან ერთად შეყვანილი ჰყავს ცენტრალურ-ევროპულ ანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის, რომელსაც გარდამავალი ადგილი უკავია ევროპეოიდული რასის ჩრდილო და სამხრეთ განშტოებებს შორის. ამრიგად გ. დებეცის მიხედვით პონტური ტიპი წარმოშობილია ევროპეოიდული რასის ორივე უდიდესი შტოს შერევის გზით. უკანასკნელ ხანებში ვ. ალექსიევემა სრულიად ახლებურად დააყენა საკითხი⁴⁸.

⁴⁴ М. П о п о в (в сотрудничестве с Г. Г. Марков) - Антропология на Българския народ, т. I, Физически облик на Българите, София, 1959.

⁴⁵ А. Н. Н а т и ш в и л и , М. И. А б д у ш е л и ш в и л и , М. Г. А б д у ш е л и ш в и л и , Материалы экспедиции 1950 г. по антропологии современного населения Грузинской ССР, Тр. Ин-та эксперимент. морфологии АН Груз. ССР, т. IV, Тбилиси, 1953.

А. Н. Н а т и ш в и л и , М. Г. А б д у ш е л и ш в и л и . Материалы к антропологии грузинского народа (данные экспедиций 1950—1951 гг., ИЭМ АН ГССР), Там же, т. V, Тбилиси, 1955; Их же, Предварительные данные об антропологических исследованиях грузинского народа. Кр. сообщ. Ин-та этнографии АН СССР, вып. XXII, 1955; Их же, Материалы антропологической экспедиции 1954 г. Института экспериментальной морфологии АН ГССР, 7-я научная сессия Ин-та эксперимент. морфологии (тезисы докладов), Тбилиси, 1956.

⁴⁶ О. М. А х в л е д и а н и , К антропологии коренного населения Аджарской АССР, там же; Е г о ж е , К антропологии коренного населения Аджарской АССР, Батуми, 1957.

⁴⁷ В. В. Б у н а к , Человеческие расы и пути их образования, Сов. этнография, 1956, № I: Г. Ф. Д е б е ц . Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас, Сов. этнография, 1958, № 4, стр. 86.

⁴⁸ В. П. А л е к с е е в , О систематическом положении и происхождении понтийского антропологического типа, 1963.

მისი კონცეფციის მიხედვით პონტური ტიპის გენეზისი უშუალოდ უკავშირდება ქართველი ანთროპოლოგების მიერ გამოყოფილ კავკასიონის ტიპს. დღეს არსებული განსხვავებები მას მიაჩნია საყოველთაოდ გავრცელებული ანთროპოლოგიური ტიპების ეპოქალური ტრანსფორმაციის შედეგად. ცხადია, ვ. ალექსეევს მიხედვით ტრანსფორმაცია შეეხება დღევანდელ პონტურ ტიპს, ვინაიდან „...უძველესი მასიური ევროპეოიდული ტიპი ...თითქმის უცვლელად დაედო საფუძვლად კავკასიონის ტიპის ჩამოყალიბებას“⁴⁹. როგორც ჩანს, ერთხელ კიდევ უნდა მივუბრუნდეთ პოლემიკას ვ. ალექსეევთან, რომელიც კარგა ხანია არსებობს ჩვენს შორის, კავკასიონის ტიპის გენეზისის თაობაზე⁵⁰.

სანამ ამ საკითხს შევხებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ ბუნაკისა და დებეცისეულ კლასიფიკაციაზე: პონტური რასის აღგილს ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში ჩვენთვის სრულიად გარკვეული მნიშვნელობა აქვს. ვ. ბუნაკის მიხედვით იგი წარმომადგენელი უშუალოდ წინააზიურ ჯგუფებს უკავშირდება, თუმცა აქ ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ თავის ადრეულ შრომებში ვ. ბუნაკს რამდენჯერმე ჰქონდა არამარჯვე ცდა წინააზიურ ტიპებში ჩრდილო-ევროპეოიდული კომპონენტის ძიებისა, რაც არაერთხელ იყო გაკრიტიკებული, როგორც სხვა ავტორების ისე ამ სტრიქონების ავტორის მიერ⁵¹. გ. დებეცი პონტურ რასას სამხრეთ და ჩრდილო რასებს შორის გარდამავალ ტიპად მიიჩნევს, რითაც აღიარებს მის შერეულ წარმომადგენლობას. ვფიქრობთ, რომ პონტური რასისათვის დამახასიათებელი ნიშნები იმდენად მკვეთრად არიან ჩამოყალიბებულნი, როგორც კავკასიაში ისე ბალკანეთში, რომ სრული უფლება აქვთ ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში სრულიად დამოუკიდებელი არსებობისა. იგი ისეთივე დამოუკიდებელი რასობრივი კატეგორიაა თავისი განსხვავებული მორფოლოგიური ნიშნების მთელი კომპლექსით, თავის საკუთარი ლოკალური ვარიანტებით, როგორც მაგალითად წინააზიური ანდა კასპიური ტიპების ჯგუფი. იგი მიეკუთვნება სამხრეთ-ევროპეოიდულ ანუ ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირული

⁴⁹ В. П. Алексеев, О систематическом положении и происхождении pontийского антропологического типа, 1963.

⁵⁰ М. Г. Абдушелишвили, Об антропологическом составе современного населения Армении, Труды Ин-та этнографии АН СССР (нов. серия), т. 12, М., 1963.

⁵¹ М. Г. Абдушелишвили, К палеонтологической Самтаврской погильники, 1954, Тбилиси.

რასის ხმელთაშუა-ბალკანური ტიპების ჯგუფს. კავკასიაში იგი ისევე წარმოდგენილი ადიღური ტიპით, როგორც ბალკანეთში ბალკანურით, მაგრამ დებულობდა თუ არა საკუთრივ ადიღური ტიპის ჩამოყალიბებაში წინააზიური ელემენტი რაიმე მონაწილეობას, ეს ცალკე საკითხია და ჩვენი აზრით ენდა გადაწყდეს, ისევე როგორც მას ბუნაკი წყვეტდა. ჩვენი, ამჟამად წარმოდგენილი, მონაცემები ლაზების შესახებ სრულიად აშკარად ასაბუთებენ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ გენეტიკური კავშირი წინააზიური რასის, კოლხური ტიპის, შავიზღვისპირული ვარიანტის, ტერმინალური ჯგუფის — ლაზებისა და ადიღური ტიპის ჯგუფებს შორის არ შეიძლება უარყოფის ვინაიდან საკმაოდ დიდია მათ შორის მორფოლოგიური მსგავსება. ცხადია, ეს დებულება დამოუკიდებლობას არ უკარგავს პონტური ტიპის ისევე როგორც წინააზიურ ტიპს, მხოლოდ ნათელს ჰფენს პონტური ტიპის, ყოველშემთხვევაში ადიღური ნაირსახეობის, თავისებურებათა ჩამოყალიბების საკითხს.

ამ გაგებით დებეცისეული შეხედულება პონტური რასის ჩრდილო და სამხრეთ ევროპეოიდების შერევის შედეგად წარმომავლობის შესახებ ჩვენ საფუძველს მოკლებულად მიგვაჩნია, ვინაიდან ვერ ვხედავთ მასში ჩრდილო ევროპეოიდების მონაწილეობის რაიმე კვალს. დებეცის შეხედულებას უარჰყოფს ვ. ალექსევიც, მაგრამ თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად მას სულ სხვა ხასიათის არგუმენტები მოაქვს. იგი პონტური ტიპის უძველეს ფორმად კავკასიონის ტიპს მიიჩნევს. ამ შემთხვევაში ბევრი ფაქტის გათვალისწინებაა საჭირო; უპირველეს ყოვლისა, პონტური რასის ადიღური ტიპისათვის დამახასიათებელი პალეოანთროპოლოგიური ფორმები გვხვდება არა კავკასიონის მთიანეთში, არამედ კავკასიის ბარში; შემდეგ თვით კავკასიის მთიანეთში კავკასიონის ტიპისათვის დამახასიათებელი მორფოლოგიური კომპლექსები მხოლოდ შემდგომში იჩენს თავს, ხოლო ძირეულ ხანაში (შუა ბრინჯაოს ხანაში⁵²) ისეთივე ტიპებს ვხვდებით, როგორც ამიერკავკასიის უძველეს კულტურულ ცენტრებში (სამთავრო⁵³, სეფანი⁵⁴, მინგე-

⁵² М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964.

⁵³ М. Г. Абдушелишвили, К палеоантропологии Самтаврского могильника, Тбилиси, 1954.

⁵⁴ В. В. Бунак, Черепа железного века из Севанского района Армении, РАЖ, т. 17 в., 3—4, 1929.

ჩაური⁵⁵ და სხვა). ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თვით კავკასიონის ვარიანტი წარმოშობით შედარებით მოგვიანო პერიოდს უკავშირდება. ამიტომ ზოგიერთი სხვა მიზეზის გამო, რომელთა შესახებ ჩვენ ადრეც გვქონდა საკმაოდ დეტალური საუბარი, დაუსაბუთებლად მიგვაჩნია მტკიცება იმის შესახებ, რომ ადიღური ტიპი თავისი წარმოშობით კავკასიონის ტიპს უკავშირდება; იმდენად განსხვავებული და ამავე დროს გარკვეულია პონტური და კავკასიონის ტიპების ანთროპოლოგიური თავისებურებანი, მათი გავრცელების არეალები და მათი უახლოესი ფორმები სივრცესა და დროში, რომ პირადად ჩვენთვის არც კი შეიძლება მსჯელობის საგნად იქცეს მათი უშუალო გენეტიკური დამოკიდებულების პრობლემა.

ჩვენის აზრით ბევრად უფრო საყურადღებო და სადავოა საკითხი კოლხური ტიპის, განსაკუთრებით კი მისი შავიზღვისპირული ნაირსახეობის, მიკუთვნებისა წინააზიურ რასასთან. მართლაც და შავიზღვისპირული ვარიანტის მიკუთვნება წინააზიური თუ პონტური რასებისადმი გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. საკითხი ამ შემთხვევაში უნდა გადაწყდეს არა ამათუიმ რასისათვის დამახასიათებელი ნიშნების უბრალო რაოდენობრივი დაპირისპირებით, არამედ თვითეული ნიშნის ტაქსონომიური ღირებულების მტკიცე შეფასებით. უფრო მეტი, მხოლოდ ანთროპოლოგიური ფაქტები შეიძლება ამ შემთხვევაში საკმარისი არ აღმოჩნდნენ და ამიტომ აუცილებელია სხვა მასალების მოშველიება შავიზღვისპირული ვარიანტის ადგილის განსაზღვრისათვის. ჩვენ მიერ წარმოდგენილ კლასიფიკაციაში⁵⁶ კოლხური ტიპი თავისი შავიზღვისპირული ნაირსახეობით შეტანილია წინააზიური ჯგუფების ანთროპოლოგიურ ტიპში. დიდძალმა ფაქტობრივმა მასალამ, რომელიც საფუძვლად დაედო ამ კლასიფიკაციის შედგენას შავიზღვისპირული ვარიანტის პონტურ-წინააზიური ალტერნატივა უკანასკნელის სასარგებლოდ გადაწყვიტა. ჩვენს განკარგულებაში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი წარმომადგენლებია წინააზიური ჯგუფე-

⁵⁵ Р. М. К а с и м о в а Антропологическое исследование черепов из Мингечаура (в связи с изучением этногенеза азербайджанского народа), Баку, 1960).

⁵⁶ М. Г. А б д у ш е л и ш в и л и , Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964..

ბისა, როგორც მაგალითად ასურნიდული, არმენიდილი, იბერიული და სხვა ტიპების წარმომადგენლები — მეორე მხრივ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მასალაა ადილური ჯგუფების სახით. პონტური რასის დასახასიათებლად. განსხვავება ზენებულ წინააზიურ და პონტურ ჯგუფებს შორის სრულიად თვალსაჩინოა. მევეთად ბრაქიქეფალურ, ზომიერად ფართოსახიან, მუქად პიგმენტირებულ გულ-მკერდსა და სახეზე თმოვანი საფარველის მაქსიმალურად განვითარებულ, მაღალ და გამოდრეკილ ცხვირიან, ცხვირის მაღალ უნაგირიან, მაღალ ნესტოებიან წინააზიური ტიპის წარმომადგენლებს — სრულიად გარკვევით უპირისპირდებიან ზომიერად ბრაქიქეფალური, ზომიერად ვიწრო სახიანი, შედარებით ღიად პიგმენტირებული. სახეზე და გულ-მკერდზე თმოვანი საფარველის სუსტად განვითარებული, შედარებით სწორცხვირიანი ადილური ჯგუფები. ძირითადად ამ ნიშნებშივეა განსხვავება წინააზიურ და ხმელთაშუაზღაპირ (რომლის ლოკალურ ნაირსახეობასაც ჩვენი აზრით წარმოადგენს პონტური რასა) რასებს შორის. შავიზღვისპირული ჯგუფები კი ხასიათდებიან ნიშნებით, რომლებიც არ გადიან წინააზიური ტიპების ვარიაციის ფარგლებს გარეთ (გამონაკლისს ამ შემთხვევაში მხოლოდ პიგმენტაციის ნიშნები წარმოადგენენ), თუმცა კი იკავებენ ამ ვარიაციის ადილურ ტიპთან სასაზღვრო ზონას; ასე მაგალითად, თავის მაჩვენებელი შავიზღვისპირულ ჯგუფებში შედარებით წინააზიური ტიპის სხვა ჯგუფებთან თუმცა უმცირესია, მაგრამ არსად არ ჩამოდის ბრაქიქრანების კატეგორიის ქვევით (80.00 ერთეული); იგივე შეიძლება ითქვას სახის სიგანის შესახებ, ყველა შავიზღვისპირულ ჯგუფებში იგი 141.00 მმ ზევით იმყოფება, მაშინ როდესაც საკუთრივ ადილურ ჯგუფებში უფრო მცირე ზომები სრულებითაც არ წარმოადგენენ გამონაკლისს. თმოვან საფარველსა და ცხვირის მორფოლოგიურ ნიშნებში არსებული განსხვავება არ მოითხოვს განსაკუთრებულ კომენტარებს. რაც შეეხება პიგმენტაციას, განსხვავება ამ შემთხვევაშიც ამავე მიმართულებით მიდის, თუმცა გვიჩვენებს გაცილებით მეტ მსგავსებას ადილურ ჯგუფებთან, ვიდრე რომელიმე სხვა ზემოაღწერილი ნიშანი. მიუხედავად იმისა, რომ ფაქტობრივი მასალა აშკარად განსაზღვრავს შავიზღვისპირული ჯგუფების ადგილს წინააზიური რასის ჩარჩოებში, შეუძლებელია მაინც არ შეინიშნოს ამ ჯგუფების გარკვეული ტენდენცია პონტური, უპირველეს ყოვლისა, ადილური ტიპისაკენ. უდაბლესი თავის მაჩვენებელი, ყველაზე უფრო ვიწრო სახე,

უმცირესი პროცენტი ცხვირის გამოდრეკილი და ცხვირის ფუძე-წვეტის დაშვებული ფორმებისა და ბოლოს. თმოვანი საფარველის უმცირესი განვითარება შავიზღვისპირულ ჯგუფებში, წინააზიური ტიპის სხვა ფორმებთან შედარებით უღაო მაჩვენებელი არის შავი-ზღვისპირულ ჯგუფებში პონტური ელემენტების არსებობისა და რადგანაც ეს ასეა, რადგანაც შავიზღვისპირული ტიპის ძირითადად წინააზიურ ტიპში შეინიშნება პონტური ელემენტების კვალი, ჩვენც არ შეგვეძლო მდუმარედ აგვევლო გვერდი პონტური ტიპის გენეზის სათვალის. ამიტომაც არ შეგვეძლო არ მოგვეტანა ის მოკლე ექსკურსი პონტური რასის ადგილისა და გენეზისის შესახებ, რომელზედაც ზემოთ შევამჩრეთ ყურადღება. უპირველეს ყოვლისა არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ ვ. ბუნაკსა და ვ. ალექსიევეს მასში, რომ პონტური რასა ეკუთვნის ევროპეოიდების სამხრეთ შტოს, ჩრდილო ევროპეოიდების რაიმე საგრძნობი შერევის გარეშე. შეუძლებელია არ დავეთანხმოთ ვ. ალექსიევეს იმაშიც, რომ პონტურ ტიპში შემავალი ხალხები წარმოდგენენ კავკასიის უძველესი მოსახლეობის შთამომავლებს. ჩვენ მხოლოდ ამ ტიპის გენეზისის ალექსიევისეული ახსნა მიგვაჩნია საკმაოდ. ასე მაგალითად, თვით ვ. ალექსიევი აღნიშნავს: „მ. გ. აბდუშელიშვილმა მოიტანა დამარწმუნებელი საბუთები კავკასიონის ტიპის დიდი სიბერისა და აუტოქტონურობის შესახებ ამ ტიპის მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე“⁵⁷, და მართლაც, კავკასიონის ტიპის „ამ ყველაზე უფრო კავკასიურისა კავკასიურ ტიპებს შორის“ აუტოქტონურობა და სიძველე უკვე აღარ არის სადავო, მაგრამ ეს, ცხადია, არ ნიშნავს, რომ თავისი არსებობის მთელ მანძილზე კავკასიონურ ჯგუფებს უცვლელად მოუტანიათ თავისი ანთროპოლოგიური ტიპი, პირიქით, ის ფაქტი, რომ კავკასიის პალეოანთროპოლოგიურ მასალებში არსად ჩანს კავკასიის ტიპის მატარებელი ფორმები, გვაძლევს ვალდაროთ რომ ადგილობრივი პალეოანთროპოლოგიური ტიპების ტრანსფორმაციამ რომელიმე სხვა ელემენტების საგრძნობი ზეგავლენის გარეშე, საფუძველი მისცა კავკასიის თანამედროვე ანთროპოლოგიური ტიპების, მათ შორის კავკასიონის ტიპის, ჩამოყალიბებას. ეთნოგენეზური პროცესის სწორი გაგებისათვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს თუ როგორ წარმოვიდგენთ ტიპის წარმოშობა-ჩამოყალიბებას: ჩვე-

⁵⁷ В. П. А л е к с е в , О систематическом положении и происхождении понтийского антропологического типа, 1963, стр. 18.

უღებრივი, კანონზომიერად მიმდინარე ტრანსფორმაციის გზით ოუ-
 ერთი ტიპის მეორე ტიპად გარდაქმნის გზით. თუ ჩრდილოეთ კავ-
 კასიის ვიწროსახიანი ჯგუფები წარმოიშვნენ იმ ადგილობრივი პრო-
 ცესის გზით, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს საყოველთაოდ ევ-
 როპეოიდული რასის გავრცელების არეალზე, ან თუ პონტური ტი-
 პის წარმოშობას თანახმად ამ ჰიპოთეზისა დავუკავშირებთ კავკა-
 სიონის ტიპის წარმოშობას⁵⁸, მაშინ რითი ავხსნათ პონტური ტიპის
 მქონე ჯგუფების წარმოშობა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე (ჩრდი-
 ლო-კავკასიიდან ემიგრაციით თუ ადგილობრივი დინარული ტიპის
 პონტურად გარდაქმნის გზით? სხვათა შორის, ვ. ალექსიევი კავკა-
 სიონის ტიპს უახლოვებს დინარულ ტიპს, რაც თავისთავად გაცი-
 ლებით უფრო დიდ არგუმენტაციას მოითხოვს, ვიდრე ავტორისეუ-
 ლი დეკლარაციული განცხადება. ან რითი ავხსნათ აივასთაში ფარ-
 თოსახიანი ქართველების, სომხებისა და დაღესტნელების წარმო-
 შობა თუ პროცესს „საყოველთაო“ გრაცილიზაციის მიმართულება
 ჰქონდა. ყველა ეს კითხვა იმ ალექსიევისეულ ჰიპოთეზას მიე-
 ლებთ, უპასუხოდ დარჩება. ვიმეორებთ ფართოსახიანი ბრაქიე-
 ფალები კავკასიის უძველეს პალეოანთროპოლოგიურ სერიებში არ-
 სად გვხვდება, თვით მთაშიაც კი. დღემდე ცნობილი ყველა პა-
 ლეოანთროპოლოგიური მასალა კავკასიიდან ხასიათდება ერთიანი,
 ყოველ შემთხვევაში, მსგავსი დოლიქოკრანული, ლეპტოკროზო-
 პული ტიპით, რომლებიც თანამედროვე კავკასიური კრანიოლოგიუ-
 რი სერიების (აჭარლების, აფხაზების, ჩერქეზების) მეშვეობით საკ-
 მაოდ მჭიდროდ უკავშირდებიან ხმელთაშუაზღვისპირულ რასას,
 კერძოდ მის პონტურ ტიპს. ამრიგად, ჩვენ ვერ ვხედავთ აუცილებ-
 ლობას ავხსნათ პონტური ტიპის წარმოშობა რომელიმე სხვა ანთრო-
 პოლოგიური ტიპის (მხედველობაშია კავკასიონის ტიპი) გარდაქმ-
 ნით, მითუმეტეს, რომ საწყის ფორმად მიჩნეული კავკასიონის ტიპი
 არ არსებობდა კავკასიის უძველეს ტერიტორიაზე და ვერც იარსე-
 ბებდა, ვინაიდან ის თვით არის პროდუქტი ხანგრძლივი იზოლა-
 ციით გამოწვეული ეპოქალური ტრანსფორმაციისა; ამის შესახებ
 ჩვენ უფრო დეტალურად სხვა შრომაში შევაჩერეთ ყურადღება. საკ-
 მაოდ დიდი მასალა, რომელიც ამ ბოლო პერიოდში დაგროვდა კავკა-
 სიის ტერიტორიიდან, საიმედო საფუძველს გვაძლევს ვამტკიცოთ.

⁵⁸ В. П. Алексеев, О систематическом положении и происхо-
 ждении понтийского антропологического типа, 1963, стр. 21—22.

რომ პონტური ტიპი, მოცემულ შემთხვევაში ადილური ტიპი, წარმოადგენს ადგილობრივი პალეოანთროპოლოგიური ტიპების განვითარების შედეგს, რომელთა ფესვები საკმაოდ თვალსაჩინოდ მოსჩანს კავკასიის ტერიტორიაზე მოპოვებულ უძველეს კრანიოლოგიურ სერიებში, ხოლო როდესაც ზოგიერთი ავტორი, კერძოდ ე. ალექსეევი, მეტისმეტად დიდ ყურადღებას აქცევს კავკასიონის და ადილური ტიპის ღია პიგმენტაციას, აუცილებელია გავიხსენოთ, რომ არც ყველა ადილური და მითუმეტეს არც კავკასიონის ტიპის ყველა წარმომადგენელი ჯგუფი, ხასიათდება ღია პიგმენტაციით: ადილური ჯგუფებისათვის საკმარისია დავასაზღვოთ ლაზარესკის რანის შაფსულები, რომელთა მუქი პიგმენტაცია არაფრით განსხვავდება მუქად პიგმენტირებული აზერბაიჯანული ჯგუფებისაგან, ხოლო კავკასიონის ტიპში შემავალი მუქად პიგმენტირებული სვანური და დაღესტნური ჯგუფები არანაკლებ რეპრეზენტატიული წარმომადგენლები არიან კავკასიონის ტიპისა, ვიდრე რომელიმე კავკასიონური ღიად პიგმენტირებული ჯგუფი. კავკასიური და მით უმეტეს მთის კავკასიური ჯგუფების შედარებით ღიად პიგმენტირებულ ჯგუფებზე მსჯელობისას ისიც მუდამ უნდა გვახსოვდეს, რომ იზოლირებულ ჯგუფებში ნიშნების მიმართულებრივ ცვლას, როგორც წესი სხვათაშორის დეპიგმენტირებულობამდე მიყვავართ; ამიტომ, როგორც ადილური, ისე კავკასიონის ტიპების ზოგიერთ ჯგუფებში დღეს წარმოდგენილი ღია პიგმენტაცია მეორად მოვლენად უნდა განვიხილოთ, ხოლო მუქი პიგმენტაცია სამხრეთ-ევროპეოიდებისათვის საზოგადო დამახასიათებელ პირველად მოვლენად. ამ ტიპებში ღია პიგმენტაციის ძირითად დამახასიათებელ ფორმად, ან მით უმეტეს, დომინანტურ ფორმად მიჩნევა, სხვა რომ არა ვთქვათ რა, არსებული მასალების სრული უგულებელყოფაა. თვით ადილური ტიპის გენეზისის ახსნისათვის ან უფრო სწორად ამიერკავკასიის უძველესი პალეოანთროპოლოგიური სერიების თანამედროვე შავიზღვისპირულ და ადილურ კრანიოლოგიურ სერიებთან უახლოესი ანთროპოლოგიური მსგავსების ახსნისათვის უადრესად საინტერესო სულ სხვა ხასიათის ფაქტებიცაა გვაქვს; ივ. ჭავჭავაძის მიერ დიდძალი ისტორიული და ტოპონიმიკური მასალების ანალიზის შედეგად გამოიტანა დასკვნა, რომ „წინარე ისტორიულ ეპოქაში ადილურ ტომებს უნდა ეცხოვრათ დასავლეთ ამიერკავკასიაში ისტორიული

ეპოქის საქართველოს ტერიტორიაზე⁵⁹. ამრიგად, კრანიოლოგიურ მონაცემებზე შენიშნული მსგავსება უძველეს ამიერკავკასიურ და თანამედროვე შავიზღვისპირულ-ადილურ ჯგუფებს შორის ახსნას ისტორიულ მონაცემებში პოულობს, რაც თავის მხრივ საშუალებას გვაძლევს სწორი წარმოდგენა შევიქმნათ ადილური ტიპის, ან თუ გნებავთ, ადილური ჯგუფების გენეზისის შესახებ. ზემოაღნიშნული ფაქტები თავის მხრივ კოლხური ტიპის გენეზისსაც პტენენ შეუქს: ძირითადი წინააზიური პლასტი, რომელიც წარმოდგენილია კოლხური ტიპის დასავლურ-ქართულ და შავიზღვისპირულ ვარიანტებში და რომელიც განვითარდა ამიერკავკასიის ადგილობრივი ტიპების საფუძველზე, კონტაქტში შევიდა სამხრეთ-ევროპეოიდულივე რასის პონტურ ტიპთან, ასიმილაცია უყრ მას დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, რის შედეგადაც ჩამოყალიბდნენ კოლხური ტიპის შავიზღვისპირული ვარიანტისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. ყველაზე ნაკლებად შეცვლილი სახით ამიერკავკასიის პალეო-ანთროპოლოგიური ტიპები შემოინახა ადილურ ჯგუფებში და ნაწილობრივ საქართველოს შავიზღვისპირეთის ჯგუფებში, თუმცა ამიერკავკასიის უძველესი პალეოანთროპოლოგიური ტიპების შეცვლა არც სხვაგან იყო პირობადებული ახალი ელემენტების მათში შეჭრით. კოლხური ტიპის ჯგუფებში წინააზიურმა პლასტმა საგრძნობლად დაკარგა მისთვის დამახასიათებელი მუქი პიგმენტაცია, მაგრამ გარკვევით შემოინახა წინააზიური რასისათვის დამახასიათებელი სახისა და თავის მორფოლოგიური ნიშნები, ეს განსაკუთრებით ცხვირის ანთროპოლოგიურ თავისებურებასა და მესამეული თმოვანი საფარველის მაქსიმალურ განვითარებას შეეხება. რომ დავასრულოთ ჩვენი მოსაზრებების გადმოცემა საკვლევი ჯგუფების გენეზისის შესახებ, საჭიროდ მიგვაჩნია გავიხსენოთ კიდევ ერთი ფაქტი, რომელიც სრულიად გარკვევით იჩენს თავს ჩვენს მასალაზე; დაქვე შეეხება ჩრდილოეთი წარმომავლობის მქონე ჯგუფების ანთროპოლოგიურ მსგავსებას ადილურ და ნაწილობრივ შავიზღვისპირული ტიპის ჯგუფებთან. კრანიოლოგიურ მასალაზე ეს ფაქტი თავს იჩენს სრულიად კანონზომიერად, როგორც რუსების ასევე უკრაინელების სერიების მიმართ. სომატოლოგიურ მასალაზე კი ჩრდილო

⁵⁹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, 1950, თბილისი, გვ. 247.

წარმომავლობის ჯგუფების (მხედველობაში გვაქვს კალინინისა და ახალქალაქის რ-ნებში მცხოვრები რუსებისა და გაგრის რ-ნში მცხოვრები ესტონელების ჯგუფები) კავკასიაში უაზლოესი ფორმების ძიებას მივყავართ ადილურ ჯგუფებთან: ჰამგულებთან, აბაძახებთან, ბუადულებთან, შაფსულებთან, აბაზინელებთან (აშხარული და ტაფანტური დილექტისა), ბესლენეველ და ზელენჩუკელ ჩერქეზებთან, თერგის რ-ნის ყაბარდოელებთან, ინგუშებთან და ნაწილობრივ ნოღაელებთან. ცხადია, მსგავსების ცნება ამ შემთხვევაში მეტისმეტად შედარებითია, ვინაიდან აბსოლუტური განსხვავება ამ ჯგუფებს შორის შეუიარაღებელი თვალითაც გარკვევით ჩანს. მაგრამ თუ ჩრდილოური წარმოშობის ჯგუფებთან ყველაზე ნაკლებ განსხვავებული კავკასიური ჯგუფების ძიება გვაქვს გადაწყვეტილი, მაშინ უსათუოდ ზემოხსენებულ ჯგუფებს მივიკვლიეთ დაახლოებით: ისეთივე თანამიმდევრობით, როგორც ისინი ზემოთ იყვნენ ნახსენები. უდავოა, რომ ეს მსგავსება ეხება არა რომელიმე ერთ ჯგუფს, არამედ ადილურ ტიპს საზოგადოდ, ვინაიდან ყველა ხსენებული ჯგუფი ძირითადად ადილურ ტიპში შედის. მაგრამ ღირს იხილეს ანთროპოლოგიური მსგავსების აღნიშნული მიმართულება კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი გენეზისის ახსნა. იგი სხვადასხვაგვარად შეიძლება წარმოვიდგინოთ: შეიძლება ეს იყოს შედეგი ჩრდილო-კავკასიური და რუსული ჯგუფების ოთხასწლიანი თანაარსებობისა, რომელსაც არ შეიძლებოდა არ მოჰყოლოდა გარკვეული შერევის პროცესი; შეიძლება ეს ფაქტი ადილური ტიპის ჩრდილოური წარმომავლობის მაჩვენებელი იყოს, ან არა და ამ შორეული მსგავსობის მიზეზი, როგორც ადილური, ისე რუსული ჯგუფების მიერ მონგოლოიდური ელემენტების ასიმილაციაში ვეძებოთ დაბოლოს, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ დებეცისეული მოსაზრება ცენტრალურ-ევროპული (მასში შემავალი პონტური რასითა და მისივე კავკასიური ნაირსახეობის — ადილური ტიპით) რასის შერეული წარმომავლობის შესახებ, რაც თავისთავად გულისხმობს ჩრდილო-ევროპეოიდულ და სამხრეთ-ევროპეოიდული ელემენტების მონაწილეობას ცენტრალურ-ევროპეოიდული რასის წარმოშობა-ჩამოყალიბებაში. აღნიშნული საკითხების გადაწყვეტა მასალებით შემდგომ გაზრდასა და სპეციალურ გამოკვლევას მოითხოვს. ამჟამად მხოლოდ წინასწარი მოსაზრება შეიძლება გამოვთქვათ, რომელიც ცხადია ძალზე დაშორებული საკითხის საბოლოო გადაწყვეტასთან — ჩვენთვის მას მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზის სახე შე-

იძლება ჰქონდეს: როგორც სხვა ყველა დანარჩენ რასობრივ კატე-
 გორიანს, ისე ცნაღია პონტურ რასასაც ჩვენამდე უცვლელი სახით
 არ მოუღწევია; დროთა ვითარებაში შეიცვალა ალბათ მისი, რო-
 გორც მორფოლოგიური თავისებურება, ისე ტერიტორიული ლოკა-
 ლიზაცია; მისი წარმოშობა-ჩამოყალიბების კვალი დასავლეთ
 ამიერკავკასიაში შეინიშნება, სადაც ზოგიერთი მისი ელემენტი ასე-
 მილირებულაა წინააზიური რასის კოლხური, კერძოდ შავიზღვის-
 პირული ნაირსახეობის მიერ, თვით მან კი ჩრდილო კავკასიის ტე-
 რიტორიაზე შესაძლებელია აიხუთასა ჩრდილოური წარმოშობა-
 ბის ჰქონე ჯგუფების გარკვეული ელემენტები, რამაც მათ თავდა-
 პირველ ხმელთაშუაზღვისპირულ სუბსტრატს ჩრდილოური ელფე-
 რი მისცა. ვიმეორებთ, ეს არსებული მასალების განზოგადების მხო-
 ლოდ ერთერთი შესაძლებელი ვარიანტთაგანია, რომელიც მხოლოდ
 იმ შემთხვევაში შეიძლება დადასტურდეს, თუ განხორციელდება
 აზოვ-შავიზღვისპირული ჯგუფების თანმიმდევრული შესწავლა კავ-
 კასიონის ქუდიდან ბალკანეთის ნახევარკუნძულამდე, მანამდე კი
 ყოველივე ეს მხოლოდ ერთ-ერთ შესაძლებელ მოსაზრებად რჩება.
 ასეთი აზოგადად თეორიული განზოგადება ჩვენს განკარგულებაში
 არსებული იმ მასალებისა, რომლებიც შევხებიან კოლხური, აღი-
 ლური, კავკასიონისა და ზოგიერთი სხვა კავკასიური ტიპის წარმო-
 შობა-ჩამოყალიბების საკითხს. ყოველივე ამის შემდეგ, ვფიქრობთ,
 უფრო გაადვილდება მსჯელობა ჩვენი კვლევის დღევანდელი ობი-
 ექტის — ლაზების წარმოშობა-ჩამოყალიბებაზე. ანთროპოლოგიუ-
 რი მონაცემების თვალთახედვით. ადგილობრივი — ზარფელის ლა-
 ზები, თავისი ანთროპოლოგიური ტიპით, უშუალოდ წინააზიური
 რასის კოლხურ ტიპს ეკუთვნიან, და ყოველივე ის, რაც ზემოთ იყო
 თქმული კოლხური ტიპის გენეზისის შესახებ, საზოგადოდ ვრცელ-
 დება ლაზების ან ჯგუფზედაც; განსაკუთრებული აქ მხოლოდ წინა-
 აზიური ტიპისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშნის უფრო
 მკვეთრი გამოხატულება; ვიდრე კოლხური ტიპის შავიზღვისპი-
 რული ვარიანტის რომელიმე სხვა ჯგუფში. აქ უპირველეს ყოვლი-
 სა, გასახსენებელია ისეთი ნიშნები, როგორიცაა დაბალი ტანი, მა-
 ლალი თავის მაჩვივებელი; მუქი პიგმენტაცია; მესამეული თმოვანი
 საფარველის ძლიერი განვითარება, მკვეთრად პროფილირებული სა-
 ხე, მკვეთრად გამოხატული ცხვირის ფრთები და სხვა. სრულიად
 უდავოა, რომ ნიშნების ასეთი კომპლექსი შემთხვევითი არ არის,
 მაგრამ სახელდობრ წინააზიური რასის რომელ ნაირსახეობასთან

მიეყვანათ მას ღღეს, ეს ძნელი გადასაწყვეტია, ვინაიდან ჩვენ არა გვაქვს შესაღარებლად ვარგისი მასალები ანატოლიის ტერიტორიიდან. შეიძლება აქ თავს იჩენდეს სამხრეთ-ქართული ტიპისათვის დამახასიათებელი, შედარებით მკვეთრად გამოხატული წინააზიური ნიშნები; არ არის გამორიცხული, რომ აქ უფრო სამხრეთული ელემენტების ზეგავლენა იჩენდეს თავს და ბოლოს არც იმის უარყოფა შეიძლება ამჟამად, რომ ლაზებში უფრო უცვლელად არას წარმოდგენილი ადრინდელი ანთროპოლოგიური ტიპი, ვიდრე კოლხური, განსაკუთრებით კი შავიზღვისპირული, ვარიანტის დანარჩენ წარმომადგენლებში. ამ საკითხების ამომწურავი გადაწყვეტა მომავალს ეკუთვნის, როდესაც ჩვენს განკარგულებაში აღმოჩნდება ანატოლიისა და წინააზიის თანამედროვე ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფების ისეთივე სრულღირებული მასალა, როგორიც ჩვენ კავკასიის სომატოლოგიური ჯგუფების შესახებ გავაჩნია, ხოლო მეორე მხრივ საკვლევი ტერიტორიიდან თავს მოიყრის კრანოლოგიური მასალების უწყვეტი კოლექცია, უძველესი ხანიდან ჩვენ დრომდე, რაც საშუალებას მოგვცემს თვალი გავადევნოთ საკვლევ ტერიტორიაზე ანთროპოლოგიური ტიპების ეპოქალურ ტრანსფორმაციას.

მოსული ლაზები, თავისი მორფოლოგიური ნიშნების გარკვეული კომპლექსით, აგრეთვე კოლხურ ტიპს უკავშირდებიან, მაგრამ შენიშნული გადახრა ჩვენის აზრით ამ ლოკალური ჯგუფის ისტორიული თავისებურებით უნდა აიხსნას, (მხედველობაში გვაქვს იზოლაციით გამოწვეული ნიშნების მიმართულებრივი ცვლა მცირერიცხოვან პოპულაციებში), მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც ანატოლიის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური მონაცემების უქონლობა გადაულახავს წინააღმდეგობად გველობება წინ. თუ თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ლაზების დანარჩენი ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფებიც ისეთივე კავკასიონურობით ხასიათდებიან, როგორც ჩვენ მიერ შესწავლილი ერთი ჯგუფი, მაშინ კავკასიონური ტიპის ორ ლოკალურ ნაირსახეობაზე შევძლებთ მსჯელობას; რომელიც შუაზეა გაყოფილი მასში შეჭრილი და ვრცლად განფენილი წინააზიური რასის სხვადასხვა ტიპების მიერ, ხოლო თუ დანარჩენი ლაზური ჯგუფები უფრო მეტ მსგავსობას სარფელ ლაზებთან გამოამჟღავნებენ, მაშინ გაცილებით უფრო შორს გადაიწეეს ჩვენი წარმოდგენა კოლხური ტიპის გავრცელების არეალის შესახებ.

საბოლოოდ, როგორც ჩანს, ამ გამოკვლევაში გაცილებით მეტია წამოჭრილი, კიდრე გადაჭრილი და დასაბუთებული დებულებები, მაგრამ ეს ალბათ კანონზომიერიცაა, რადგან ერთი მხრივ ქართული ანთროპოლოგია მეტად აბალგაზრდა მეცნიერებაა და მან ეთნოგენეზური კვლევის არც თუ დიდი ტრადიცია გააჩნია. ხოლო მეორე მხრივ ეთნიურ ანთროპოლოგიას თვით უმცირესი ეთნოგენეზური საკითხების კვლევის დროსაც კი უაღრესად დიდი მანუშტაბები სჭირდება შედარებისა და დაპირისპირებებისათვის რისი შესაძლებლობა, როგორც ცნობილია, ყოველთვის არ არსებობს. ლაზებზე მუშაობამ კიდევ უფრო გააღრმავა ჩვენი ინტერესი აზოვ-შავიზღვისპირული ჯგუფების მიმართ (რომელთა შესწავლა ქართველი ანთროპოლოგების უახლოეს ამოცანას წარმოადგენს), რადგანაც სწორედ მათი შესწავლა გვაძლევს იმედს საბოლოოდ გადავჭრათ ამ გამოკვლევაში მხოლოდ მსჯელობის საგნად დაყენებული საკითხები.

М. Г. АБДУШЕЛИШВИЛИ

К АНТРОПОЛОГИИ ЛАЗОВ

Резюме

Проводимые за последнее время исследования грузинских антропологов постепенно заполнили тот пробел, который существовал в деле изучения происхождения и становления грузинского и вообще кавказских народов в виде антропологических данных, без которых, как известно, не только решение, но даже постановка этногенетических проблем лишена научной полноты. В настоящее время уже хорошо известны антропологические особенности всех грузинских и почти всех кавказских этно-территориальных групп, антропологическая классификация современного населения Кавказа, место картвельских и вообще кавказских антропологических типов в общей расовой систематике; уточнены взаимоотношения между этими типами и основными расовыми категориями и наконец, сделан шаг к обобщению и

изучению генезиса характерных для населения Грузии антропологических типов. Все это, конечно, лишь предпосылка изучения той большой и сложной проблемы, которую в общем можно назвать антропологией грузинского народа и которая с самого начала являлась конечной целью исследований грузинских антропологов. Таким образом, пройденный до настоящего времени этап можно считать подготовительным этапом, этапом исследований общих проблем, который заложил прочную основу в деле исследований конкретных вопросов. Поэтому, совершенно ясны и будущие перспективы—дело касается антропологического изучения с этногенетической целью сперва грузинских, а затем кавказских и если представится возможность переднеазиатских этнических и территориальных групп. В конечном итоге все это даст возможность составить точное представление об антропологических своеобразиях, проживающих в настоящее время на территории Грузии этно-территориальных групп и об их генетических взаимоотношениях, что и явится предпосылкой их этногенетического изучения в комплексе данных других наук. (имеется ввиду данные: исторических, этнографических, археологических, лингвистических и др. наук).

Представленное, в настоящее время, исследование, посвященное антропологическому изучению лазов, является одной из таковых и ставит своей целью установить по антропологическим данным морфологические особенности лазов, занимаемое ими место в антропологической классификации Кавказа и их антропологические взаимоотношения, прежде всего, с картвельскими, а затем с некартвельскими ближайшими соседями.

Лазы с самого начала попали в орбиту исследований грузинских антропологов. Интерес к ним не случаен. Прежде всего надо отметить то обстоятельство, что проживающие в настоящее время на территории Грузинской ССР, лазы до сей день являются единственной для исследования доступной популяцией на основании которой можно составить представление о том довольно большом этническом массиве, каким является проживающая на территории со-

временной Турции лазская популяция. Совершенно бесспорно, что судить об антропологии грузинского народа без такого крупного грузинского, этнического элемента, каким является лазская группа не оправдано. Не менее значительно второе обстоятельство: как известно не только государственные, но даже строго установленные этнические границы никогда, или почти никогда, не совпадают с границами распространения расовых типов, поэтому распространение к югу установленных на территории Южной и Причерноморской Грузии антропологических типов представляет первостепенный интерес. Для исследования этого вопроса экстраполяция лазской группы на группу турецкого Лазистана является единственной возможностью. Такую цель преследовала антропологическая экспедиция Института экспериментальной морфологии АН ГССР, которая в 1951 году в с.с. Гонио и Сарпи антропометрически изучила 97 лазов; но как выяснилось в следствии анализа этой группы выявившиеся отличия их от всех установленных на территории Грузии локальных типов оказались настолько существенными, что не давали возможность отнести их к какому либо кавказскому антропологическому типу. Это обстоятельство, в свою очередь, еще более усугубило наш интерес к лазам и поэтому в 1962 году нами были изучены две лазские группы. Одна группа изучена в селении Сарпи в количестве 97 мужских индивидуумов, вторая же изучена в разных пунктах Батумского р-на и в самом г. Батуми в количестве 54 мужских индивидуумов и представляет собой переселенцев или потомков переселенцев, из разных областей турецкого Лазистана в разное время, лазов. Не подлежит сомнению, что из этих двух для экстраполяции наиболее целесообразной является вторая группа.

Материал, который представлен в прилагаемых таблицах, дает возможность следующим образом охарактеризовать изученные группы (см. табл. 1 и 2):

Местные лазы (с. Сарпи Батумского р-на): длина тела—ниже средней, ниже средней продольный и очень широкий, поперечный диаметр головы, шире среднего лоб, сред-

ней ширины и высоты лицо, средней высоты и широкий нос, широкий рот, высокая верхняя губа, губы умеренной толщины, максимально развитый третичный волосной покров, темные волосы, борода умеренной густоты, слабо выраженные брови и складка верхнего века, темные глаза, широкая глазная щель, прямой лоб, резко профилированное лицо, слабо выраженные скулы, резко выраженный подбородок, высокое переносье, выпуклая спинка носа, горизонтальное или чуть приподнятое основание носа, резко выраженные и высокие крылья носа, умеренно толстые губы и пр.

Пришлые лазы (из разных вилайетов турецкого Лазистана): длина тела — выше средней, средней длины продольный и широкий поперечный диаметр головы, широкий лоб, средней высоты и ширины лицо, средней высоты и широкий нос, высокая верхняя губа, толстые губы, умеренно выраженный третичный волосной покров, темные волосы, слабо выраженные брови, борода и складка верхнего века, светлые глаза, покатый лоб, высокий и резко выступающий нос с опущенным кончиком и основанием, высокие и резко выраженные крылья носа (масштаб как здесь, так и ниже не общечеловеческий, а общекавказский).

До сравнительно-антропологической характеристики, несколько слов о сходстве и различий между этими группами. В обще-кавказском масштабе эти две группы показывают между собой ближайшее сходство; это сходство усугубляется тем, что сближаются они в признаках одинакового отличающих их от прочих кавказских групп, однако, в морфологическом смысле они явно не идентичны. Что, в данном случае, мы имеем дело с одним антропологическим типом, это почти бесспорно, но где надо искать причину их различий, влиянием каких элементов следует объяснить эти различия, или можно считать их лишь региональной разновидностью одного и того же морфологического компонента—ответ на эти вопросы надо искать в сравнительно-антропологическом анализе.

Как известно, среди проживающих на территории Кавказа этно-территориальных групп, выделяются шесть локаль-

ных антропологических типов: колхский, иберийский, кавкасионский, адыгский, западно-каспийский и переднеазиатские типы. На интересующей нас территории т. е. в крайнем юго-западном пункте Кавказа априорно можно предположить распространение какого либо или каких либо типов понтийской или переднеазиатской рас. Если судить по группам наиболее близкими по своим морфологическим особенностям, представится следующая картина; среди аджарцев Батумского, Хулойского и Кедского р-ов преобладают элементы западнотурецкого варианта колхского типа, в расселенных к северу по побережью грузинского Черноморья грузинских группах в основном представлен причерноморский вариант того же колхского типа, который носит следы некоторых элементов адыгского типа понтийской расы; с северо-востока месхские и джавахские группы расположены, в которых преобладает южнотурецкий вариант иберийского типа, в последних переднеазиатские элементы, сравнительно с другими картвельскими типами представлены значительно резче. К сожалению у нас нет равноценных антропологических данных с территории Анатолии и лишь путем экстраполяции приходится судить об этом важнейшем вопросе.

Вышеуказанные антропометрические данные и их анализ дают возможность определить место лазских групп среди антропологических типов современного населения Кавказа. Местные лазы своими морфологическими особенностями относятся к причерноморскому варианту колхского типа, поэтому не удивительно, что вторая ступень сходства их сближает с западнотурецким вариантом того же колхского типа. Все это дает основание отнести сарпских лазов к колхскому типу, чем установленная нами ранее граница распространения колхского типа отодвигается южнее. Не может не обратить на себя внимание сходство по некоторым признакам местных лазов с представителями переднеазиатской расы. Само по себе этот факт вполне закономерен, ибо представленные среди современных грузин все антропологические типы, по нашему, являются региональными разновидностями переднеазиатской расы. Но, в данном случае вопрос касается

степени сходства лазской группы с переднеазиатской расовой категорией, которое дает возможность представить в качестве рабочей гипотезы положение о том, что граница между колхским типом и репрезентативными представителями переднеазиатской расы проходит где то в этой области оставляя лазов в пределах вариаций колхского типа. Конечно, окончательное решение этого вопроса станет возможным лишь после изучения этнических групп проживающих на территории Анатолии, а пока подобное положение нам кажется лишь наиболее вероятным толкованием существующих материалов. Так или иначе, причерноморский вариант колхского типа представленный среди местных лазов можно считать установленным.

Иначе представляется антропологическое своеобразие пришлых лазов. Выше мы уже отметили, что обе группы лазов относятся к одному и тому же антропологическому типу; ясно, что этот один и тот же антропологический тип — колхский, точнее его причерноморская разновидность, однако в этой категории местные лазы значительно более репрезентативны, чем пришлые. У пришлых лазов целый ряд признаков отличающих их от колхского типа и сближающих с кавказионским. Разность направлений сходств изученных лазских групп особенно резко сказываются при сопоставлении картограмм, представляющих наиболее близкие группы изученных лазских групп (см. картосхему 1 и 2). Наиболее близкие группы местных лазов, прежде всего, встречаются среди расселенных вдоль грузинского причерноморья аджарских, гурийских, мегрельских и абхазских групп. Близкие к этой группе антропологические типы встречаются в ряде западно-грузинских групп: имеретин, гурийцев, аджарцев и мегрелов. Следующая ступень сходства охватывает адыгейско-кабардинские группы и наконец сходные черты замечаются среди некоторых групп Армении. Наиболее близкие этно-территориальные группы пришлых лазов собраны с одной стороны в западногрузинских и причерноморских группах, а с другой в группах проживающих в высокогорных районах Восточной Грузии. Из этой же картосхемы видно сходство

пришлых лазов с чечено-ингушскими и карачаево-балкарскими группами; с переднеазиатскими группами их сходство определяется близостью с некоторыми армянскими группами. Все это и все вышеозначенное дает основание заключить, что местные лазы относятся к причерноморскому варианту колхского типа, сближаются с западногрузинским вариантом этого типа, схожи по некоторым признакам с южно-грузинским и переднеазиатским типами и тяготеют к адыгскому типу понтийской расы, а характерный для пришлых лазов антропологический тип чаще всего встречается среди горных групп Грузии, носит характерный для причерноморского и западногрузинского вариантов колхского типа комплекс признаков и тяготеет к южно-грузинскому и переднеазиатскому типам. Таковы антропологические особенности пришлых и местных лазов и их место среди расовых типов современного населения Кавказа.

Несколько слов о кавкасионских чертах пришлых лазов. Прежде всего, пришлых лазов ни в коей мере нельзя считать типичными представителями кавкасионского варианта, в особенности это касается общего кавкасионского типа. Сходство замечается с грузинским сектором кавкасионского типа, точнее с горами Восточной Грузии, но и здесь нет полной идентичности, во всяком случае нет оснований утверждать, что пришлые лазы относятся к кавкасионскому типу, есть большие основания считать, что в данном случае мы имеем дело с конвергентным становлением, характерных для горных групп, признаков, что в обоих случаях может быть следствием направленного изменения признаков обусловленного изоляцией (наприм. депигментация).

Как уже отмечали, изученные лазские обе группы относятся, в основном, к колхскому типу переднеазиатской расы, который в данном случае носит характерные для понтийской расы признаки. Нам очень существенным кажется последнее обстоятельство, ибо наиболее южной границей ареала распространения элементов понтийской расы, во всяком случае на нашем материале, повидимому являются, изученные нами лазы, или же точнее говоря лазы представляют

собою терминальную группу на которой замечаются следы распространения некоторых признаков характерных для понтийской расы. Это положение для понимания становления понтийской расы имеет вполне определенное значение, ибо расширяет наше представление об ареале понтийской расы.

Таким образом, местные — сарпские лазы своими антропологическими особенностями относятся к колхскому типу переднеазиатской расы и все, что нам известно о генезисе колхского типа вообще, распространяется и на эту группу, особенным в данном случае является лишь более резкая выраженность характерных для переднеазиатской расы некоторых признаков, чем какой либо другой группе причерноморского варианта колхского типа. В данном случае прежде всего надо вспомнить такие признаки, как: низкий рост, высокий головной указатель, темная пигментация, обильное развитие третичного волосяного покрова, резко профилированное лицо, резко выраженные крылья носа и некоторые другие. Совершенно бесспорно, что такой комплекс признаков неслучаен, но к какой именно разновидности переднеазиатской расы приводит он, в настоящее время, трудно судить, ибо у нас нет пригодных материалов для сравнения с территории Анатолии. Может быть, в данном случае, сказываются характерные, для южногрузинского типа, резко выраженные черты переднеазиатской расы, не исключена возможность влияния и более южных элементов и наконец, нельзя отрицать и то, что в лазах ранний антропологический тип представлен в менее измененном виде, чем в представителях колхского, в особенности же причерноморского, типа. Исчерпывающее решение этого вопроса дело будущего, когда в нашем распоряжении окажутся антропологические материалы об этно-территориальных группах Анатолии и Передней Азии, а с другой стороны соберется с изучаемой территории последовательная коллекция краниологической серии древнейших времен до современности, что даст возможность проследить направление эпохальной трансформации антропологических типов на изучаемой территории. Пришлые лазы своими морфологическими признаками связываются также с

колхским типом, однако, отмеченное отклонение должно быть обусловлено своеобразием исторического процесса становления этой группы (имеется в виду обусловленное изоляцией направленное изменение признаков в малых популяциях). И в данном случае отсутствие антропологических материалов по этно-территориальным группам Анатолии перед исследователем ставит непреодолимые препятствия. Если, проживающие на территории Турции, лазские этно-территориальные группы характеризуются такой же кавкасионностью, как изученная нами одна группа, тогда можно судить о наличии в кавкасионском типе двух локальных разновидностей, которые разобщены вторгнувшимися между ними и широко расселенными разными типами переднеазиатской расы, а если остальные лазские группы окажутся ближе к сарпским лазам, то тогда значительно южнее отодвинется намечаемая граница ареала распространения колхского антропологического типа.

Э. Н. ДЖАВАХИШВИЛИ

КРАНИОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ С ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н. Э.

Материал, который лежит в основе нашего сообщения собирался разными археологами в разное время. Добытый в 1948 году Б. А. Куфтиным краниологический материал из раскопок в Кикеты, который хранится в фондах Гос. музея Грузии мы объединили с черепами из того же кикетского могильника добытыми Г. Г. Пхакадзе. В нашем распоряжении оказались пригодные для разработки одиннадцать мужских и семь женских черепов (лицевой череп удалось восстановить только на одном мужском и на одном женском черепе), кроме того четыре мужских и два женских черепа из Ахалцихе¹ (лицевой череп удалось восстановить на одном мужском черепе) и по одному полному черепу из Кулалом, Ардисубани и Абелия².

Черепы из Кикеты характеризуются низким черепным указателем, с очень большим продольным и малым поперечным диаметром в мужской и большим продольным и средним поперечным диаметром на женских черепах. В вертикальной проекции доминируют эллипсоидные формы как на мужских так и на женских черепах. Черепы характеризуют-

¹ В ахалцихской археологической экспедиции принимала участие краниологическая экспедиция ИЭМ. Нач. экспедиции М. Г. Абдушелишвили, участники. Г. К. Джамберидзе, С. Г. Аситашвили и Э. Н. Джавахишвили.

² Черепы из Ардисубани и Абелия были нам переданы археологами Тушишвили и Квижинадзе, за что признаю им свою благодарность, череп из Кулалом из раскопок О. М. Джанагидзе хранится в фондах Гос. музея Грузии, где и произвели мы измерения.

ся крупной горизонтальной окружностью через глабеллу, малой на мужских и крупной поперечной дугой порион-брегма-пирион на женских черепах, высоким сводом черепа как у мужчин, так и женщин, большой длиной основания черепа, малой ушной шириной и большой шириной затылка. Лицо не резко профилированное, средней высоты и узкое, нос средней высоты, со средним симотическим указателем, орбиты высокие и широкие.

Также как и черепа из Кикеты, мужской череп из Кулахом характеризуются малым черепным указателем, большим продольным и малым поперечным диаметром, малой высотой свода черепа, большой сагиттальной дугой, крупной ширины и прямым лбом, малой ушной шириной, средневысоким лицом, с крупным орбитным и носовым и малым альвеолярным указателем.

Мужские черепа из Ахалцихе характеризуются средним черепным указателем с крупным продольным и средним поперечным диаметрами, в вертикальной проекции преобладают эллипсоидные формы черепа; черепа характеризуются крупным размером горизонтальной окружности через глабеллу, большой шириной лба и затылка. Лицо узкое, нос низкий, с большой симотической высотой, орбиты высокие и узкие.

Мужской череп из Тетрицкаро характеризуется малым черепным указателем, большим продольным и малым поперечным диаметром, эллипсоидной формы, крупной сагиттальной дугой, широким и прямым лбом, малой шириной затылка. Лицо высокое и узкое, резко профилированное, ортогнатное, с высоким носом и орбитами.

Женский череп из Абелия характеризуется мезокрапией и крупными составными диаметрами мозгового черепа. Лицо низкое, нос низкий и широкий, симотическая высота большая.

Все вышеперечисленные черепа, кроме женского черепа из Абелия, характеризуются малым черепным указателем, большим продольным диаметром, крупной горизонтальной

окружностью через глабелла, большой шириной лба и затылка, резко профилированным, высоким и узким лицом.

Общая морфологическая характеристика всех вышеперечисленных черепов уже дает нам возможность наметить наиболее близкие группы к изучаемым черепам и тем самым определить их место среди палеоантропологических типов Кавказа, однако для большей достоверности нами проведен специальный анализ имеющихся в нашем распоряжении материалов. Материал разработан методом категориальных вычислений. Оценивая каждый признак категориальным баллом, выяснилось, что наиболее отличительными признаками для кикетских черепов являются: черепной указатель, продольный и высотный диаметры черепа, длина основания черепа и лица, углы лица общей, средней и альвеолярной частей и пр.

Для ахалцихских черепов таковыми являются: продольный диаметр головы, ширина лица, теменная часть сагиттальной дуги и хорды, симотическая хорда и высота, орбитный указатель от дакриона, высота носа и орбиты.

Для кулахомского черепа наиболее отличительными признаками являются: черепной указатель, с составными диаметрами, ширина лба и затылка, ширина альвеолярной дуги и ширина орбиты, носовой, орбитный и альвеолярный указатели.

Для ардисубанского черепа таковыми являются: черепной указатель, с составными диаметрами, ширина лба и затылка, ширина и высота лица, высота носа и орбиты, горизонтальный и общий угол лица.

Вполне очевидно, что по всем этим признакам все вышеперечисленные черепа показывают близкое сходство друг с другом, общими характерными признаками которых являются: малый черепной указатель с большим продольным и малым поперечным диаметром, большая горизонтальная окружность через глабелла, широкий лоб и затылок средней высоты и узкое ортогнатное лицо с крупными орбитными указателями.

Факт сходства в наиболее отличительных признаках всех перечисленных выше черепов в свою очередь указывает на тесную морфологическую связь и сходство между ними. Все вышеперечисленные черепа укладываются в вариации средиземноморского антропологического типа довольно хорошо представленными на Кавказе в сериях из Мухета-Самтаврского могильника, в мингечаурской и севанской краниологических сериях и т. д.

На территории Закавказья хронологически наиболее близкие серии к изучаемым нами черепам, это энеолитические черепа из Армении из с. Джарарат и Шенгавит. Из двух мужских черепов из с. Джарарат³ один характеризуется средним черепным указателем с крупным продольным и поперечным диаметрами, крупной горизонтальной окружностью через глабелла, с низкими с широкими орбитами средневысоким и узким носом, не резко профилированным, мезогнатным, средней высоты и ширины лицом. Второй череп характеризуется также средним черепным указателем с малым продольным и средним поперечным диаметром с узким лбом и затылком, малой горизонтальной окружностью черепа через глабелла, и малой сагиттальной дугой, с низкими и узкими орбитами, со средневысоким и узким носом, не резко профилированным, прогнатным, средней высоты и узким лицом. Четыре энеолитических черепа из с. Шенгавит⁴ характеризуются низким черепным указателем, большим продольным и средним поперечным диаметрами, крупной горизонтальной окружностью черепа через глабелла, крупной сагиттальной и поперечной дугой порион-бреγμα-порион, прямым и широким лбом, широким затылком, средней высоты и ширины не резко профилированным лицом, высоким и среднешироким носом, высокой симметрической и дакриальной высотой.

³ В. А. Тер-Мартыросян, Краниологический материал с территории Армении (дипломная работа), Москва, 1955.

⁴ Черепа из с. Шенгавит были измерены нами в Москве в институте Антропологии МГУ.

Сравнительная таблица черепов III т. до

	Черепной ука- затель	Продольный диаметр	Поперечный диаметр	Горизонталь- ная окр. через глабелла
Кикеты	(5)71,95	(6)196,83	(6)137,33	(3)545,66
Ахалдике	(1)76,20	(3)192,30	(3)142,50	(3)538,00
Ардисубани	72,19	187	135	514
Кулахом .	72,72	187	136	520

Несмотря на отличие между черепами из Армении и Грузии главным образом в ширине лица, факт сходства в остальных признаках настолько убедителен, что относительная широколиность черепов из Армении в данном случае скорее всего можно объяснить нормальной изменчивостью в пределах кавказских краниологических серий.

В. В. Бунак в составе древнего населения Передней Азии выделил один мезобрахикранный и три долихокраничных типа. Все долихокраничные черепа несмотря на вариабильность признаков близки друг к другу именно своей долихокранией и относительной и в большинстве случаев и абсолютной высоколичностью⁵.

Наибольшее сходство черепа III т. до н. э. из Грузии показали с сериями из Тепе-Гисара II и III периодов⁶, с сериями из Ал-Убаида⁷ и Киша⁸, они проявляют сходство как в относительных, так и в абсолютных величинах.

⁵ В. В. Бунак, Древнейшие краниологические типы Передней Азии, Краткие сообщения института этнографии, II, 1947, ст. 76—79.

⁶ W. M. Kroymann, Racial types from Tepe-Hissar from the late fifth to the early second millenium, Amsterdam, 1940. ■

⁷ Keith, Report on the human remains, Excavations, t. I, Al-Ubaid, Oxford, 1927.

⁸ Buxton, D and Rice, I, Report on the human remains found at Kish. „Journal of the royal anthropological institute of Great Britain, vol. 61, 1931.

н. э. культуры из Грузии

Нм. ширина лоба	Ширина затыл- ка	Верхняя высо- та лица	Скуловой ди- аметр	Высота носа	Ширина носа	Общий угол лица	Орбита, укл.
(5)100,80	(5)114,0	(1)71	(1)125	(1)50	(4)27,75	(1)92	—
(1)96	(2)111,50	—	(1)	125	(1)25	—	—
105	101	77	126	56	—	88	—
100	106	73	—	52	27	81	100,0

В Грузии краниологический материал относимый к периоду ранней бронзы представлен малочисленной и фрагментарной серией из с. Тквиави Горийского района. Автор исследования М. Г. Абдушелишвили с осторожностью относился как к датировке черепов, так и к обобщающей морфологической их характеристике⁹.

Морфологическая особенность тквиавских черепов, отмеченная М. Г. Абдушелишвили, дает о себе знать и при сравнении с черепами III т. до н. э. Эти черепа отличаются от тквиавских черепов в черепном указателе, в высоте мозгового черепа, в горизонтальной окружности черепа через глабелла, ширине и высоте лица и в др. Т. о. эта серия не может являться репрезентативной для характеристики населения Грузии этого периода.

Черепы относимые к периоду средней бронзы совершенно отсутствуют на территории Грузии. С других территории Кавказа же эта эпоха представлена черепами из с. Цамакаберд (Армянская ССР)¹⁰ и из района реки Маныч (Северный Кавказ)¹¹.

⁹ М. Г. Абдушелишвили, К краниологии древнего и современного населения Кавказа, Изд. „Мецнереба“, Тбилиси, 1966, стр. 12—16.

¹⁰ В. А. Тер-Мартыросян, Ук. работа.

¹¹ В. В. Гинзбург, Антропологические материалы из раскопок на Р. Маныч, Сб. МАЭ, М.-Л., 1949.

Черепы из с. Цамакаберд (6 мужских черепов) отличаются от мужских черепов III т. до н. э. по ширине лица, а других же признаках эти черепы близки друг к другу.

Приближающиеся к средиземноморскому типу долихокранные¹² черепы из р-на р. Маныч также отличаются от энеолитических черепов в лицевых размерах.

Значительно лучше в краниологическом отношении представлен в Грузии период поздней бронзы, который в археологическом отношении делится на три этапа, поэтому и краниологический материал, относимый к разным этапам поздней бронзы был разработан по отдельности¹³.

Черепы из Самтавро отличаются от исследованных нами черепов несколько более высоким и широким лицом, и несколько большим черепным указателем (см. диаграммы № 1 и № 2). В остальном этот материал настолько близок, что наблюдаемое сходство вряд ли можно считать случайным, скорее всего это говорит за генетическую общность населения медного и бронзового периодов Грузии.

Направление изменения антропологических признаков на большом протяжении времени от позднебронзового периода и до настоящих дней, послужили М. Г. Абдушлишвили для оригинального в свое время вывода о так называемом противоположном эпохальном направлении антропологических признаков в Грузии¹⁴. По его данным палеоантропологический материал из Грузии и Кавказа свидетельствует не об эпохальном уменьшении скулового диаметра как это было принято считать раньше¹⁵, а наоборот о постепенном и закономерном увеличении ширины лица. Закономерное направление эпохальных изменений в Грузии вполне подтверждается на черепях III т. до н. э., которые показывают направление

¹² В. В. Гинзбург, Там же.

¹³ М. Г. Абдушлишвили, К палеоантропологии Самтаврского могильника, Изд. АН ГССР, Тбилиси, 1954.

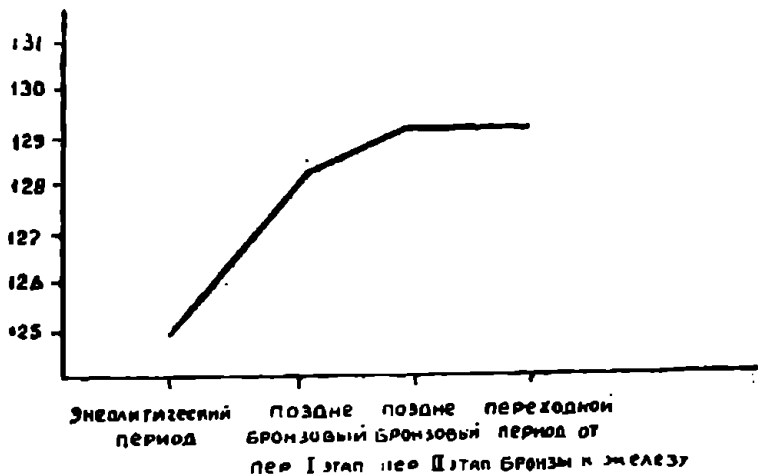
¹⁴ М. Г. Абдушлишвили, К эпохальной изменчивости антропологических признаков, ИЭКС, XXXIII, Москва, 1960.

¹⁵ Г. Ф. Дебец, Палеоантропологии СССР, Тр. ИЭ, новая серия, IV, М.-Л., 1948.

изменении скулового диаметра и черепного указателя в сторону эпохального увеличения.

ДИАГРАММА № 1

Скуловой диаметр

Из Кавказских краниологических серий близкими к черепа III т. до н. э. оказались черепа из высокогорного селения Гинчи (Дагестанская ССР)¹⁶, позднебронзового периода, которые как отмечалось в литературе, указывают на начавшуюся дифференциацию между горными и равнинными областями Кавказа¹⁷.

На довольно широкое распространение означенного типа в бронзовом периоде указывает сходство с сериями из Арме-

¹⁶ А. Г. Гаджиев, Данные по палеоантропологии Дагестана, Дагестанский филиал АН СССР, институт истории, языка и литературы, Махачкала, 1962, стр. 193—198.

¹⁷ М. Г. Абдушелишвили, К краниологии древнего и современного... стр. 28—29; там же, Э. Н. Джавахишвили, Сионская краниологическая серия, стр. 107.

нии, Азербайджана и Северного Кавказа. Дальнейшие поиски аналогичных форм приводят также к черепам из Самтаврского могильника относящими к периоду широкого освоения железа, к поздне-античному времени¹⁸ и т. д. к серии I тысячелетия из с. Верхняя Рутха¹⁹ (Северная Осетия) с черепами

ДИАГРАММА № 2

из каменных ящиков Азербайджана I тысячелетия до н. э.²⁰ и т. д. Среди современных Кавказских групп наиболее сход-

¹⁸ М. Г. Абдушелишвили, К палеоантропологии Самтаврского могильника.

¹⁹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стр. 173.

²⁰ А. А. Ивановский, По Закавказью, Археологические наблюдения и исследования 1893 и 1896 гг., Мат. по археологии Кавказа VI, 1911.

ными с анализируемой оказались Адыги Причерноморья (Левовки, Жано и Новороссийска)²¹.

Отмеченное сходство черепов III т. до н. э. в первую очередь с самтаврскими и с некоторыми кавказскими сериями расценивается нами не как случайное сходство и вряд ли может объясниться конвергенцией.

Итак, изучение черепов III т. до н. э. из Грузии дает право сделать следующее заключение:

Все изученные нами черепа относящиеся к III т. до н. э. в морфологическом отношении весьма близки друг к другу и в общем относятся к тем же узколицым, долихокранным типам, которые засвидетельствованы в антропологических типах последующих эпох с территории Передней Азии и Кавказа. Эта морфологическая близость несмотря на крайнюю недостаточность имеющихся в нашем распоряжении материалов дает нам право высказать предположение об антропологической однородности населения того времени на территории Восточной Грузии и Армении, а также некоторых областей Передней Азии.

²¹ В. П. Алексеев, Антропологический тип адыгов в эпоху позднего средневековья, Материалы по археологии Адыгей, II, Майкоп, 1961.

Средние размеры мужских черепов из Грузии III т. до н. э.

Мозговой череп

Признаки		Параметры						
		N	M	$\pm m(M)$	σ	$\pm m(\sigma)$	$\mp m(r)$	
1	Продольный диаметр	9	193,33	3,71	11,12	2,62	0,03	0,33
8	Поперечный диаметр	9	137,33	3,38	10,14	2,39		
8:1	Черепной указатель	9	71,14	1,74	5,22	1,23		
17	Высотный диаметр базион-брегма	1	153					
17:1	Высотный указатель	—						
2								
17:1	Высотно-продольный указатель	—						
17:8	Высотно-поперечный указатель	1	114,17					
20	Высотный диаметр порионбрегма	6	115,26	1,91	4,69	1,35		
5	Длина основания черепа	1	129					
23	Горизонтальная окружность через глабелла	7	531,85	5,29	13,97	3,73		
24	Поперечная дуга порион-брегма-порион	5	317,00	1,21	2,74	0,81		
25	Сагиттальная дуга	3	384,33	0,88	1,52	0,62		
9	Наименьшая ширина лба	7	100,71	4,66	12,30	3,29		
10	Наибольшая ширина лба	5	119,80	1,11	2,49	0,79		
26	Лобная часть сагиттальной дуги	14	127,00	1,31	4,91	0,93		
29	Лобная хорда	14	114,71	1,38	5,15	0,97	0,68	0,12
29:26	Лобный указатель	14	90,12	0,69	2,68	0,49		
32	Угол лба базион-метопион к горизонталю	3	82,33	2,60	4,50	1,84		
—	Угол лба глабелла-метопион к горизонталю	3	78,00	1,15	1,99	0,81		
—	Надбровье							
27	Теменная часть сагиттальной дуги	14	135,50	1,77	9,37	2,51		
30	Теменная хорда	14	127,71	1,91	7,14	1,35	0,47	0,06
30:27	Теменной указатель	14	88,97	0,59	2,32	0,43		
12	Ширина затылка	8	111,25	1,84	5,20	1,30		
33(1)	Угол верхней части затылка	3	94,00	5,67	9,81	4,00		
33(2)	Угол нижней части затылка	3	28,67	3,81	6,59	2,69		
33(4)	Угол перегиба затылка	3	122,67	4,16	7,20	2,94		
34	Угол затылочного отверстия	1	+5					
9:8	Лобно-поперечный указатель	6	75,41	2,74	6,72	1,94		
11	Ушная ширина	6	116,50	2,03	4,98	1,44		
28	Затылочная часть сагиттальной дуги	4	120,75	4,98	9,97	3,52	0,70	0,24
31	Затылочная хорда	4	101,50	5,49	10,98	3,88		
31:28	Затылочный указатель	4	86,46	1,67	3,34	1,18		

зов, аджарцев и др. и продолжается пополнением новыми данными по разным группам Кавказа.

Представленное в настоящее время исследование является одним из таковых, которое касается довольно многочисленного населения Северного Кавказа — чеченцев и ингушей. Оно преследует цель установить их антропологические взаимоотношения с соседними группами, конечной целью которого является этногенетическое толкование полученных антропологических данных.

Антропологическое изучение чеченцев и ингушей началось еще во второй половине XIX столетия. В 1881 году Р. Ф. Эркерт, наряду с представителями других народностей Кавказа, измерил 7 ингушских, а в 1882 году 5 чеченских черепов—всего 12 по 15 признакам³.

Позднее в 1887 году французским исследователем П. Ф. Шантром были измерены 4 чеченских черепа, кроме того в работе представлены данные о 8 чеченцах и 3 ингушах⁴.

Изучению физического типа ингушей посвящен так же этнографическо-антропологический очерк И. И. Пантюхова, где приведены данные о 60 ингушах. Сопоставляя некоторые антропологические материалы о чеченцах, осетинах, грузин, кабардинцах, кумыков, армян и евреев, автор приходит к выводу об отличии ингушей «от ближайших к ним кавказских народностей» и предполагает в них примесь халдеев или айсоров и татов⁵.

Рецензируя статью И. И. Пантюхова, А. А. Ивановский замечает, что «нельзя, конечно принципиально согласится с мнением автора, что одной волосатости», при весьма значительных различиях во многих других отношениях, «достаточно для предположения родства между теми или другими народностями»⁶.

³ Р. Ф. Э р к е р т, Антропологические измерения кавказских народов и описание измеренных субъектов, ИРГО, т. VII, СПб, 1862—1883.

⁴ Chantre E. Recherches anthropologiques dans le Caucase, t. IV, Paris—Lyon, 1887.

⁵ И. И. П а н т ю х о в, Ингуши (этнографическо-антропологический очерк), ИРГО, т. XIII, 1900.

⁶ А. А. И в а н о в с к и й, И. И. П а н т ю х о в, Ингуши, Антропологический очерк. Тифлис, РАЖ, № 1. 1901.

Л. П. ШАРАШИДЗЕ

К АНТРОПОЛОГИИ ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ

В продолжении пятнадцатилетней работы грузинскими антропологами были изучены все этнические группы населения Грузии, Армении и Северного Кавказа. В настоящее время хорошо известны морфологические особенности почти всех этно-территориальных групп Кавказа и их место в общей расовой систематике, что дает возможность использовать антропологические материалы для исследования этногенетических вопросов. Однако, «в настоящее время считается, что в антропологии Кавказа больше поставленных, чем разрешенных проблем»¹.

Наряду с множеством поставленных вопросов, требующих в будущем своего решения, относится вопрос антропологического изучения отдельных этнических и территориальных групп Кавказа, в комплексе с другими данными — историческими, археологическими, этнографическими и лингвистическими, где антропологические данные займут основное, а иногда и решающее место, так как без учета антропологических данных проблема происхождения и родства народов лишена научного обоснования². В таком аспекте изучение отдельных этнических групп Кавказа уже началось, как например, антропологическое изучение осетин, дагестанцев, абха-

¹ М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, 1961.

² Г. Ф. Дебец, М. Г. Левин, Т. А. Трофимова, Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза, СЭ, 1, 1952.

Средние размеры мужских черепов из Грузии III т. до н. э.

Лицевой череп

Параметры							
Признаки		N	M	$\pm m(M)$	σ	$\pm m(\sigma)$	r
48	Верхняя высота лица	3	73,67	1,61	2,78	1,13	
48:17	Вертикальный кранио-фациальный указатель	1	46,40				
45	Скуловой диаметр	3	125,33	0,33	0,57	0,23	
48:45	Лицевой указатель	1	61,11				
43	Верхняя ширина лица	8	107,75	1,38	3,92	0,98	
46	Средняя ширина лица	2	102,00				
—	Бималиарная хорда	5	101,14	2,04	4,57	1,45	0,55
—	Верхний горизонтальный угол лица	5	138,69	4,03	9,03	2,86	
—	Зигмаксиллярная хорда	2	101,30	1,26	1,78	0,89	0,52
—	Средний горизонтальный угол лица	2	122,34	3,11	4,38	2,19	
	Глубина клыковой ямки						
72	Общий угол лица	3	87,00	3,21	4,38	2,26	
73	Угол средней части лица	2	88,00	4,00	5,64	2,70	
74	Угол альвеолярной части лица	2	88,00	4,00	5,64	2,70	
40:5	Указатель выступания лица (Флоуера)	1	93,02				
40	Длина основания лица	1	120				
55	Высота носа	2	51,00	1,00	1,41	0,70	
54	Ширина носа	2	27,00				
54:55	Носовой указатель	2	52,96	1,03	1,45	0,72	
75	Угол носовых костей к горизонтالي	—					
75(1)	Угол носовых костей к линии профиля	—					
—	Дакриальная хорда	2	24,00	1,10	1,55	0,77	0,07
—	Дакриальная высота	2	10,65	3,22	4,54	2,27	
—	Дакриальный указатель	2	44,45	1,81	2,55	1,27	
—	Симметрическая хорда	4	9,62	0,77	1,53	5,41	0,72
—	Симметрическая высота	4	4,22	0,65	1,30	0,46	0,26
—	Симметрический указатель	4	41,58	3,19	7,14	2,26	
51a	Ширина орбиты от d	2	38,50	1,50	2,12	1,06	
51	Ширина орбиты от m	3	38,67	1,81	3,13	1,27	0,66
52	Высота орбиты	3	35,33	1,70	2,94	1,20	0,25
52:51	Орбитный указатель от m	3	91,41	0,64	1,10	0,45	
51:52a	Орбитный указатель от d	2	96,30	3,75	5,29	2,64	
50	Межглазничная ширина	6	23,17	1,98	4,85	1,40	
60	Длина альвеолярной дуги	4	57,00	0,91	1,82	0,64	0,48
61	Ширина альвеолярной дуги	4	62,00	1,57	3,14	1,11	0,12
61:60	Альвеолярный указатель	4	108,77	2,15	4,30	1,52	
62	Длина неба	1	44				
63	Ширина неба	1	37				
63:62	Небный указатель	1	84,09				

Все эти материалы сыгравшие в свое время определенную роль, впервые отметив своеобразные особенности кавказских горцев, несовершенны методологически и мало пригодны для сравнительного анализа.

Более обширные материалы по антропологии чечено-ингушских групп содержит работа В. В. Бунака. Впервые наметив своеобразие антропологического типа кавказских групп, он среди ингушей и осетин выделил притерекский вариант, характеризующийся большими размерами лица, высоким ростом и выраженной брахицефалией, а среди чеченцев аргунский вариант, в целом близкий к терекскому типу и характеризующийся более светлой окраской, более выпуклой спинкой носа и несколько меньшим развитием волосяного покрова. Распространение этого типа, по мнению автора, захватывает прилегающие области Дагестана и Хевсурии⁷.

Материалы по краниологии чеченцев и ингушей очень скудны. В работе В. В. Бунака сделана первая попытка проследить особенности краниологического типа населения Северного Кавказа и констатировать наличие трех элементов среди этого населения — на основе которых происходило формирование краниологических типов Северного Кавказа⁸.

В период экспедиционных исследований в 1959 г. М. Г. Абдушлишвили изучил в антропологическом отношении одну группу чеченцев и одну ингушей, Шалиского и Назранского р-ов. Еще тогда на немногочисленном материале, был установлен факт антропологического сходства чеченцев и ингушей с горно-кавказскими группами. Для более детальной разработки антропологии чеченцев и ингушей, этих материалов было крайне недостаточно; поэтому было решено дополнительно произвести антропологическое изучение че-

⁷ В. В. Б у н а к Антропологический состав населения Кавказа. Вестник Гос. Музея Грузии. т. XIII-A, 1946.

⁸ В. В. Б у н а к , Черепа из склепов Горного Кавказа в сравнительно-антропологическом освещении, Сб. МАЭ. XIV, М.-Л., 1953.

ченцев и ингушей, а также некоторых этно-территориальных групп Северного Кавказа.

Чечено-ингушский язык входит в северо-восточную-нахскую группу иберийско-кавказской языковой семьи. Народы Чечено-Ингушетии не сохранили следы бывшего племенно-родового, т. е. тайпового деления. Смешение разных тайпов началось еще в средние века, сильно углубилось в последующие периоды и теперь представителей одного и того же тайпа мы встречаем в разных уголках Чечено-Ингушетии⁹. Поэтому антропологическое изучение населения Чечено-Ингушетии в тайповом отношении оказалось совершенно невозможным.

Детальное изучение чечено-ингушских групп было осуществлено в 1962 году антропологической экспедицией ИЭМ. Сбор материалов производился в следующих районах — Гудермесском, Шалиском, Веденском, Урус-Мартанском, Ачхой-Мартанском, Советском, Надтеречном, Первомайском и Назранском. Общее количество исследованных 1003 человек от 20—60 лет.

Исследования производились по установившейся в Советской антропологии методике — на каждом объекте определялись 14 измерительных и 33 описательных признака, вычислялись семь указателей. Материал обрабатывался методом вариационной статистики.

В анализ наших материалов включены данные 11 изученных нами и 221 сравнительной этно-территориальной группы.

В основу морфологической характеристики каждой изученной нами группы лежит метод наибольших отклонений от средних, предложенный М. Г. Абдушелишвили¹⁰, что и дает нам возможность дать следующую морфологическую характеристику чеченцам и ингушам.

Чеченцы Надтеречного р-на характеризуются очень большим головным и лобно-челюстным указате-

⁹ Ю. Д. Дешериев, Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов, Москва, 1963.

¹⁰ М. Г. Абдушелишвили, Ук. соч., стр. 37.

лем, максимально широким лицом, лбом и нижней челюстью, очень высоким лицом, очень широким и высоким носом, очень высокой верхней губой и очень толстыми губами, сильным развитием бровей, высоким % выпуклых форм спинки носа, горизонтальным положением разреза глазной щели, горизонтальным основанием носа и т. д.

Группы наиболее близкие: все чечено-ингушские группы, чагма тушины, мохевцы, мтиулы, рачинцы высокогорные, сваны балсземоури и балсквемоури, осетины дигорцы и иронцы, все карачаевские и балкарские группы, ботлихцы, годоберинцы, ахвахи, кванадинцы, чамалинцы, аварцы зап. р-ов. Из прочих групп: лазы Батумского р-на, асирийцы, абхазы Очемчирского р-на, армяне лорийские, шамхор, шуша, кабардинцы Баксанского и Нагорного р-ов и др.

Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на характеризуются очень большим поперечным диаметром головы, широким лицом и нижней челюстью, очень большой морфологической высотой лица, высоким и широким носом, очень высокой верхней губой, светлыми глазами, очень высоким переносьем, сильно опущенным кончиком и основанием носа и др.

Наиболее близкие группы: все чечено-ингушские группы, пшавы, чагма, тушины, мохевцы, и др. горно-кавказские группы Грузии, из дагестанских групп: андийцы, ботлихцы, годоберинцы и др. из прочих групп армяне лорийские, казах и др. абхазы Гудаута, абазинцы тапанта и др.

Чеченцы Гудермесского р-на характеризуются слабым развитием волос на лице, очень малым количеством % темных глаз, горизонтально наклонными глазными щелями, большим головным и лобно-челюстным указателем, ниже среднего скуловой шириной лица, сильно опущенным основанием носа и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские группы и ингуши Первомайского р-на, пшавы, чагма и цова тушины, сваны балсквемоури, карачаевцы, андийцы, ботлухцы, годоберинцы и др. имеретины Самтредского, Зестафонского, Тервольского р-ов и др.

Чеченцы Веденского р-на характеризуются очень большой шириной головы и нижней челюсти, средней скуловой шириной лица, высоким и широким носом, толстыми губами, сильно опущенным кончиком и основанием носа и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские группы и ингуши Первомайского р-на и Джерахского ущелья, рачинцы высокогорные, сваны балсквемоури, цова тушины, кистины и др. андийцы, годоберинцы, ахвахи и др. осетины Цхинвальского р-на, аджарцы Батумского р-на и др.

Чеченцы Урус-Мартанского р-на характеризуются очень высоким лобно-челюстным указателем, высоким лицом, очень широким и высоким носом, толстыми губами, высоким переносьем и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские и ингушские группы, пшавы, чагма тушины, мохевцы осетины дигорцы, карачаевцы и др., ботлихцы, годоберинцы, каратинцы и др. осетины Цхинвальского р-на, имеретины Ткибульского р-на, черкесы зеленчукские и др.

Чеченцы Советского р-на характеризуются очень высоким процентом выпуклых форм носа, слабым развитием бороды, горизонтальным положением основания носа, большой длиной тела, широкой головой и др.

Наиболее близкие группы: все чечено-ингушские группы осетины иронцы и дигорцы, мохевцы, мтиулы, гудамарцы и др.; андийцы, квандинцы, бсжитинцы, аварцы западные и др. русские Калининского р-на, кабардинцы Нагорного р-на, абазинцы тапанта и др.

Чеченцы Шалинского р-на характеризуются большим процентом светлых глаз, слабым развитием бороды, большим головным указателем, сильно опущенным кончиком и основанием носа и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские и ингушские группы, рачинцы высокогорные, сваны балсквемоури, карачаевцы, балкарцы и др. андийцы чамалинцы, годоберинцы и др.

Ингуши Назранского р-на характеризуются широким поперечником головы, и широким лбом, широким лицом и нижнечелюстным диаметром, высоким лицом и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские и ингушские группы, мохевцы, гудамакарцы, пшавы, все осетинские группы, балкарцы, карачаевцы и др. бежитинцы, аварцы, западные даргинцы, все адыгские группы, русские «молокане» и «духоборы» и казачьи группы (гребенские и сторожевые).

Ингуши Джерахского ущелья характеризуются светлыми глазами, слабым развитием бороды, низким поперечным профилем носа, широким лицом, широким носом, толстыми губами и др.

Наиболее близкие группы: все чеченские и ингушские группы, чагма тушины, мохевцы, хевсуры, осетины иронцы и Цхинвальского р-на, ботлихцы, годоберинцы, аварцы западные и др., все адыгские группы и др.

Ингуши Первомайского р-на характеризуются широким лицом, большим головным указателем, высокой физиономической высотой лица, широким носом, слабым развитием бороды и др.

Наиболее близкие группы: все чечено-ингушские группы, мохевцы, гудамакарцы, карачаевцы, балкарцы, осетины иронцы и дигорцы, ботлихцы, годоберинцы, аварцы западные и др. кабардинцы Нагорного р-на, абазинцы тапанта, ашхара, черкесы зеленчукские, осетины Цхинвальского р-на и др.

На основании изучения морфологических особенностей всех чечено-ингушских групп и наиболее близких к ним форм, нетрудно убедиться, что среди чеченцев и ингушей преобладающими являются признаки характерные для капкасионского типа. Подобные формы с широким лицом и нижней челюстью, большой физиономической высотой лица, широким поперечным диаметром головы, большой шириной лба, большой морфологической высотой лица, горизонтальным или опущенным кончиком носа, средним или высоким процентом светлых глаз, большой или средней длиной тела,

большой или средней высотой носа, ниже среднего или средним процентом темных глаз, горизонтальным или опущенным основанием носа и т. д., встречаются, среди горно-кавказских групп.

Широкое лицо, которым особенно отличаются горно-кавказские группы характерно для всех чечено-ингушских групп, кроме чеченцев Шалинского и Гудермесского р-ов, где скуловая ширина ниже среднего 142,5—142,6 и чеченцев Веденского р-на со средней скуловой шириной 143,4. Большая физиономическая и морфологическая высота, большой поперечный диаметр головы и широкий лоб характерен для всех чечено-ингушских групп. Горизонтальный или опущенный кончик носа ср. балл — (2,07 и выше), также характерен для всех чечено-ингушских групп, кроме чеченцев Советского р-на, где кончик носа горизонтальный (2,02) и ингушей Назранского р-на с приподнятым кончиком носа (1,95). Для всех чечено-ингушских групп характерен средний или высокий процент светлых глаз, средняя или высокая длина тела (166,5) и выше за исключением чеченцев Ведено (165,8) и Шали (165,9), где длина тела ниже среднего. Большинство групп чеченцев и ингушей характеризуются большой или средней высотой носа от бровей (57,4 и выше). Процент темных глаз у чечено-ингушских групп, как у кавказских ниже среднего или средний. У всех чечено-ингушских групп основание носа горизонтальное или опущенное (2,08 и выше), за исключением чеченцев Надтеречного и Советского р-ов и ингушей Назранского р-на, где основание приподнятое. У всех ингушских групп и чеченцев Надтеречного р-на переносье низкое, а у большинства чеченских групп высокое.

Различия, как видно, наблюдаются между некоторыми чечено-ингушскими и горно-кавказскими группами в скуловом диаметре, кончике и основании носа, длине тела, в высоте переносья и наклоне глазной щели. Но бесспорным, по нашему, является не различие, а сходство между этими группами, которое дает нам основание ввести их в кавказский тип.

Сходство между чечено-ингушскими и горно-кавказскими группами более наглядно прослеживается в соотношениях (комбинациях) разных признаков. Для кавказских групп на основании межгрупповых коэффициентов корреляций М. Г. Абдушелишвили¹¹ предложил соотношение следующих признаков: скулового диаметра с ростом бороды, толщины обеих губ с положением кончика носа, процент выпуклых форм спинки носа с высотой носа от бровей, длины тела с процентом светлых глаз, головного указателя с общим профилем спинки носа (процент выпуклых). Таких комбинаций соотношений пять, которые и легли в основу выделенных на территории Кавказа антропологических типов. Среди этих соотношений III комбинация признаков со своими разновидностями соответствует кавкасионскому типу.

Для большинства нами изученных групп, как например ингушей Назранского и Первомайского р-ов Джерахского ущелья, а также чеченцев Советского и Надтеречного р-ов характерна III комбинация соотношений, в частности его третья «В» разновидность, а именно, большой скуловой диаметр и обильный рост бороды, большая толщина губ в соотношении с горизонтальным положением кончика носа, высокий процент выпуклых форм спинки носа с большой высотой носа (от бр.), большая длина тела в соотношении с высоким процентом светлых глаз, высокий головной указатель в сочетании с высоким процентом выпуклых форм спинки носа. Такое соотношение признаков характерна и для осетинцев иронцев, дигорцев и Цхинвальского р-на, андийцев, ботлихцев и др. группам. Чеченцам Ачхой-Мартанского и Гудермесского р-ов характерна также III комбинация соотношений, но уже его «Б» разновидность, где большой скуловой диаметр сочетается с обильной бородой, малая толщина губ с опущенным кончиком носа остальные соотношения признаков такие же как и в предыдущем соотношении. Прочие группы чеченцев — Веденского, Шалиского и Урус-

¹¹ М. Г. А б д у ш е л и ш в и л и, Ук. соч., стр. 63.

Мартанского р-ов не показывают закономерную картину соотношений этих признаков.

В классификации В. В. Бунака чеченцам и ингушам отводится место в разные антропологические варианты Кавказа: аргунском и притерекском, с тем условием, что «среди ингушей собственно кавказский тип сохранился более чем у каких либо других северо-кавказских народов» и что своеобразный комплекс признаков, отводит место аргунскому типу в качестве своеобразной локальной формы ниже-терекского, а может быть и высокогорного типа». Этим автор наметил на сходство между чечено-ингушскими группами с одной стороны, и с горно-кавказскими группами с другой. Иное решение этого вопроса в то время было затруднительно из-за отсутствия сравнительных данных по многим группам Кавказа¹².

В настоящее же время, когда в антропологическом отношении изучены все горные группы, сопоставление собственных и сравнительных данных, дает нам основание, считать, что изученные нами чечено-ингушские группы занимают место среди горно-кавказских групп, которые известны под общим названием кавкасионского типа.

Интересен вопрос об однородности чечено-ингушских групп в антропологическом отношении. Уже тот факт, что эти группы входят в один антропологический тип, говорит об их морфологической близости. Разница наблюдается лишь в некоторых признаках, например, ингуши в сравнении с чеченцами характеризуются более прямым носом (в чеченских группах процент выпуклых форм носа очень высокий) горизонтальным или слегка приподнятым кончиком и основанием носа (у большинства чеченских групп кончик и основание носа опущены), сравнительно низким переносьем и поперечным профилем спинки носа. Эти минимальные различия интересны тем, что они ингушей, в какой то степени, сближают с адыгскими группами, чем и можно объяснить явно

¹² В. В. Б у н а к , Антропологический состав населения Кавказа, Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIII-A, 1916.

выраженные черты сходства между ингушскими и адыгскими группами. Однако это сходство не превосходит существующую между чечено-ингушскими группами близость в таких таксономически важных признаках, как поперечный диаметр, головной указатель, ширина и высота лица, высота и ширина носа, цвет глаз и др.

Нам на основании наших материалов не удалось решить, давно интересующий грузинских антропологов, вопрос о выделении региональных форм среди Кавкасионского типа, ибо чечено-ингушские группы не показывают закономерных, приуроченных к строго определенным территориям, различий, которые необходимы для суждения о наличии таковых.

Для решения некоторых этногенетических вопросов интересно вспомнить те положения, которые существуют в современной антропологической литературе о тех народах, среди которых проживают и исторически связаны чечено-ингушские группы. Это осетины, дагестанцы и восточные горнокавказские группы хевсуры, мтиулы, гудамкарцы, мохевцы, кистины, тушины, карачаевцы и балкарцы. Всех этих групп связывает специфическое морфологическое сходство, что привело к их объединению в единый антропологический кавкасионский тип, который впервые был выделен в 1953 году А. Н. Натишвили и М. Г. Абдушелишвили¹³.

Исследования последующих годов, еще более, расширили ареал распространения кавкасионского типа. Кавкасионский тип отличается от прочих кавказских антропологических типов в некотором отношении и противопоставляется другим типам Кавказа.

О происхождении кавкасионского типа высказаны в антропологической литературе разные мнения. Г. Ф. Дебеч¹⁴ связывает происхождение кавкасионского типа с северными областями, с территорией русской равнины. Такого же мне-

¹³ А. Н. Натишвили, и М. Г. Абдушелишвили, Предварительные данные об антропологических исследованиях грузинского народа, ИЭКС, т. XXII, М., 1955.

¹⁴ Г. Ф. Дебеч, Антропологические исследования в Дагестане, Тр. Ин-та этнографии, новая серия, т. XXXIII, М., 1956.

ния придерживается Н. Н. Миклашевская¹⁵, которая считает, что «исток происхождения кавкасионского типа следует искать в проникновении широколицых и сравнительно брахицефальных сарматских племен».

Гипотезе о пришлом происхождении кавкасионского типа сопоставляется противоположная точка зрения М. Г. Абдушелишвили¹⁶, который впервые высказал мнение о местном происхождении этого типа и об отсутствии аналогичных форм на Кавказе и за его пределами. Посветление пигментации и прочие особенности кавкасионских групп он объясняет своеобразной эпохальной трансформацией антропологических признаков на территории Кавказа¹⁷.

Гипотеза автохтонного происхождения кавкасионских групп поддерживается В. П. Алексеевым¹⁸, с той лишь разницей, что В. П. Алексеев придает решающее значение консервации отличающихся друг от друга разных антропологических типов Кавказа.

Изучив антропологию населения Дагестана Г. А. Гаджиев¹⁹ приходит к выводу о местном происхождении дагестанцев и о значительном изменении дагестанских групп за последние столетия вследствие автохтонного процесса (брахицефализация, увеличение скулового диаметра), который в разных областях Дагестана протекал не одинаково.

С вопросом происхождения кавкасионского типа тесно связан вопрос о времени становления этого типа вообще. В

¹⁵ Н. Н. Миклашевская, Некоторые данные по палеоантропологии Дагестана, МАД, т. I, Махачкала, 1962; там же, Антропологический состав населения Дагестана в алао-хазарское время, Вопросы антропологии, вып. 5, М., 1960.

¹⁶ М. Г. Абдушелишвили, Осетины (антропологический очерк) тр. ИЭМ АН ГССР, Тбилиси, 1956.

¹⁷ М. Г. Абдушелишвили, К эпохальной изменчивости антропологических признаков, ИЭКС, XXXIII, М., 1960.

¹⁸ В. П. Алексеев, Антропологические данные к проблеме происхождения населения центральных предгорий кавказского хребта, Антропологический сборник, т. IV, Москва, 1963.

¹⁹ Г. А. Гаджиев, Происхождение народов Дагестана (по данным антропологии), Махачкала, 1965.

работах Советских антропологов Г. Ф. Дебеч, В. В. Бунак время становления кавкасионских групп приурочивается со средними и более поздними веками. Причем М. Г. Абдуше-лишвили высказано мнение о большей давности этого типа. Данными Э. Н. Джавахишвили²⁰ формирование признаков характерных для кавкасионских групп началось в более ранние века (VII—X).

С вопросом становления и происхождения горно-кавказских групп также тесно связан вопрос происхождения чечено-ингушских групп.

Чечено-ингушские племена, как известно, в продолжении многих веков находились в теснейших культурно-исторических связях с Грузией, особенно же с соседними горно-грузинскими племенами (хевсурами, мохевцами, мтиулами, гудамакарцами, тушинами и др.).

Касаясь вопроса переселения чечено-ингушских и дагестанских племен с юга на север И. А. Джавахишвили²¹ пишет, что «восточные провинции Восточной Грузии некогда были заселены чеченскими и дагестанскими племенами».

Е. И. Крупнов подчеркивает близость некоторых грузинских групп с чечено-ингушами. «Некоторые группы хевсур, тушин и пшавов и по сие время обнаруживают черты общие с ингушами. Ингуши переселились на территорию, которую они сейчас занимают, из-за кавказского хребта, из районов, населенных языкового родственными им грузинскими племенами».

Археологические памятники Чечено-Ингушетии отражая, местные особенности северокавказской культуры, свидетельствуют о тесных связях с территорией Закавказья и Передней Азии²².

В историко-этнографической литературе сохранились многочисленные данные, которые указывают на большую

²⁰ Э. Н. Дж а в а х и ш в и л и, Сионская краниологическая серия (к вопросу о давности формирования и становления кавкасионского антропологического типа), Сборник материалов к краниологии Кавказа, 1966.

²¹ И. А. Дж а в а х и ш в и л и, Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока, Тбилиси, 1950.

²² Е. И. К р у п н о в, История Ингушии, Вестник древней истории, № 27, 1939, Древняя история Северного Кавказа, 1960, Москва.

близость предков чечено-ингушей с грузинскими племенами, например, упоминания о грузинском происхождении отдельных родов и аулов. Огромно влияние также грузинской религиозной сферы, с которым связано существование уникальных грузинских архитектурных памятников в Ассинском ущелии — Тхаба-Ерды и Албы-Ерды.

Подобные факты говорят о длительных этнических взаимосвязях грузинских и чечено-ингушских племен.

Изученные нами чечено-ингушские группы, по своему физическому типу, близко стоят к горным этно-территориальным группам Грузии. Это видно как из этно-географического распределения признаков, так и из широкой морфологической характеристики отдельных этно-территориальных групп. Кроме того, специально вычислена средняя категориальная разница между этими группами, которая не превышает 2,0, что явно свидетельствует о наискорейшем сходстве этих групп. Все это по нашему мнению, не оставляет сомнения в том, что наискорейшее сходство между чечено-ингушскими и грузинскими горно-кавказскими группами есть показатель их наискорейшего генетического родства.

Данные смежных наук указывают также о тесных взаимосвязях чечено-ингушских народов с народами Дагестана, и Осетии.

Археологические памятники VI—XI веков с территории Чечено-Ингушетии связывают их с аланскими племенами. Бытование аланских племен в центральной части Северного Кавказа, включая и Ингушетию, в эпоху раннего средневековья, подтверждается рядом исторических источников и данными языкознания.

Культура эпохи бронзы Чечено-ингушетии тесно связана с синхронными культурами горного Дагестана (каякенто-хорочоевская культура). «В недрах этих культур и были заложены основы формирования чечено-ингушских и дагестанских народов»²³.

²³ Е. И. К р у п н о в , Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960.

По нашим исследованиям, среди осетинских групп Цхинвальская ближе всех со всеми чечено-ингушскими группами, что указывает на наличие общих элементов между ними.

Осетины Ирафского р-на, ареал которых ограничен лишь грузинским кавкасионским типом, обнаруживают также ближайшее сходство со всеми чечено-ингушскими группами.

Отмечается также довольно близкое сходство между осетинами Гизельдонского и Джавского р-ов с ингушскими группами и отсутствие такого между осетинскими и чеченскими группами.

Ближайшее антропологическое сходство обнаруживают чечено-ингушские группы также с группами горного Дагестана. Особенно близки к ним чеченские группы.

Этот общий круг антропологического сходства чечено-ингушских, осетинских и дагестанских народов, связанный своеобразным сочетанием признаков, заставляет думать об их генетическом родстве.

Генетическое толкование антропологических взаимоотношений между чечено-ингушскими и кавкасионскими группами приводит к мнению об едином, общем, широко распространенном субстрате в становлении и формировании означенных групп; Таковым, по всей вероятности, является кавкасионский антропологический тип, который являясь аутохтонным на территории Кавказа связывается с типами варьирующими в пределах Переднеазиатской расы, лишь длительное пребывание в высокогорных условиях и связанные с ним генетико-автоматические процессы формирования отдельных антропологических признаков привели к образованию отличительного типа, носящего, в настоящее время, имя кавкасионского типа, охватывающего изученные нами как чеченские, так и ингушские группы.

Таблица 1

Этно-территориальные группы	Количество наб-людений	Длина тела		Продольный диаметр головы		Поперечный диаметр головы		Количество наб-людений	Возрастной состав			М
		М	σ	М	σ	М	σ		I взр. 20—24	II взр. 25—39	III взр. 40—60	
1. Чеченцы Надтеречного р-на .	94	166,4	4,9	185,8	7,02	160,2	4,8	98	15,3	49,0	35,7	37,3
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	98	168,2	6,2	184,8	6,3	159,1	5,3	103	19,4	45,6	35,0	37,6
3. Чеченцы Гудермесского р-на	99	167,6	5,3	183,2	6,6	158,1	5,3	99	10,1	57,6	32,3	36,7
4. Чеченцы Веденского р-на .	96	165,8	5,4	184,7	7,1	160,1	5,3	98	17,3	46,0	36,7	39,2
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	167,8	5,2	186,0	6,8	158,8	5,5	101	27,7	37,6	34,7	36,6
6. Чеченцы Советского р-на .	102	168,8	6,2	187,9	7,0	159,75	5,4	93	10,8	58,1	31,1	35,3
7. Чеченцы шалинского р-на	97	165,9	6,0	184,7	6,5	158,9	4,7	100	20,0	54,0	26,0	32,8
8. Ингуши Назранского р-на	99	168,0	5,5	188,6	7,0	160,1	6,2	99	25,2	42,4	32,4	35,1
9. Ингуши Джейрах .	94	168,4	6,0	186,8	6,6	185,6	5,8	100	18,0	46,0	36,0	40,9
10. Ингуши Первомайского р-на .	99	167,9	4,9	186,5	6,8	158,7	5,5	100	28,0	41,0	31,0	34,9

Таблица 2

№ группы	Этнические и территориальные группы	Наименование районов	Наименьшая ширина лба			Скуловой диаметр		Нижнечелюстной диаметр		Физиономическая высота лица			Морфологическая высота лица		
			N	M	σ	M	σ	M	σ	N	M	σ	N	M	σ
1	Чеченцы	Надтеречный	98	107,9	4,6	145,6	5,2	112,7	5,8	65	185,2	7,2	90	129,5	6,3
2	Чеченцы	Ачхой-Мартанский	103	108,3	4,4	145,2	5,2	113,4	6,6	72	182,3	8,1	97	128,6	5,6
3	Чеченцы	Гудермесский	100	106,8	4,3	142,6	5,0	110,4	5,6	72	182,0	8,5	92	127,2	6,0
4	Чеченцы	Веденский	98	107,5	4,5	143,4	4,9	112,2	5,7	69	184,3	8,0	86	127,6	5,9
5	Чеченцы	Урус-Мартанский	100	107,4	4,9	144,1	4,2	112,0	6,0	65	183,8	8,9	94	128,9	6,3
6	Чеченцы	Советский	103	109,1	4,4	144,7	5,3	112,9	4,9	68	185,3	8,6	96	130,0	6,7
7	Чеченцы	Шалинский	100	106,7	4,5	142,5	5,1	111,0	6,0	69	184,2	7,6	94	127,1	5,2
8	Чеченцы	Назранский	99	109,4	5,1	146,4	5,9	112,9	6,4	71	183,8	8,8	95	129,0	6,4
9	Ингуши	Джерах	100	107,4	5,6	143,8	5,8	110,8	6,4	66	185,2	8,4	91	128,3	6,1
10	Ингуши	Первомайский	100	108,4	3,1	144,4	5,5	111,2	6,3	74	185,9	8,5	92	127,9	6,4

Таблица 3

№№ групп	Этнические и территориальные группы	Высота носа от нижнего края бровей			Высота носа от переносицы			Ширина носа			Ширина рта			Высота жевательной части верхней губы			Толщина обеих губ		
		N	M	σ	N	M	σ	N	M	σ	N	M	σ	N	M	σ	N	M	σ
1	Чеченцы Надтеречного р-на	98	59,1	4,1	55,7	3,6	37,7	2,4	90	57,0	3,3	16,9	4,8	16,1	4,0				
2	Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	102	60,7	3,4	56,5	3,2	37,1	2,9	97	56,8	3,7	16,3	2,8	15,5	3,8				
3	Чеченцы Гудермесского р-на	100	58,1	3,7	54,7	3,8	36,8	2,5	93	56,0	3,4	16,5	2,6	14,9	3,7				
4	Чеченцы Веденского р-на	97	58,6	4,8	55,8	3,2	37,0	2,3	85	57,2	3,3	16,2	2,6	15,7	4,3				
5	Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	58,5	4,3	55,7	3,3	37,0	2,9	93	56,0	3,1	6,1	3,0	16,2	3,2				
6	Чеченцы Советского р-на	103	58,3	4,0	56,0	3,6	36,8	2,5	96	55,9	3,5	16,4	2,5	15,4	3,2				
7	Чеченцы Шалинского р-на	100	58,0	3,9	55,0	3,6	36,4	2,6	94	55,5	3,6	15,6	2,8	16,2	3,4				
8	Ингуши Назранского р-на	99	58,2	4,6	54,7	4,0	37,3	2,9	95	56,1	3,8	16,4	2,8	16,5	3,2				
9	Ингуши Джерах	100	57,2	4,2	54,7	4,00	37,1	3,0	92	56,0	3,3	16,3	2,8	15,8	4,1				
10	Ингуши Первомайского р-на	100	57,6	4,3	54,9	4,0	36,8	4,0	92	55,2	3,3	15,4	3,1	16,3	3,4				

УКАЗАТЕЛИ

Таблица 4

№ группы	Этнические и террито- риальные группы	Головной			Лобно-че- люстной			Челюстно- скуловой			Носовой от нижнего края бровей			Носовой от пере- носыя			Лица фи- зический			Лица морфо- логический		
		N	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	N	M	σ	N	M	σ	N	M	σ	
1	Чеченцы Надтеречного р-на	94	86,2	3,8	77,4	3,6	104,9	6,2	63,9	5,9	67,8	6,4	65	78,6	3,5	90	88,4	5,0				
2	Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	98	86,1	3,6	78,1	3,7	103,8	6,1	61,2	5,4	65,7	6,0	72	79,6	4,4	97	88,6	4,3				
3	Чеченцы Гудермесского р-на	99	86,3	3,4	77,4	3,9	103,8	6,2	63,3	6,2	67,2	5,6	72	78,4	4,0	92	89,9	4,2				
4	Чеченцы Веденского р-на	96	86,7	4,6	78,2	3,6	104,3	6,3	63,2	5,9	66,3	5,5	69	78,8	4,0	86	89,0	4,8				
5	Чеченцы Урус-Хартанского р-на	101	85,3	3,8	77,7	3,7	104,8	6,5	63,2	6,6	66,4	5,9	65	78,4	3,9	94	89,5	5,0				
6	Чеченцы Советского р-на	102	84,9	3,7	78,1	3,6	104,0	6,0	63,1	6,0	65,7	5,0	68	78,1	3,6	96	89,8	4,4				
7	Чеченцы Шалинского р-на	97	86,0	3,7	77,9	4,0	103,9	6,5	62,7	6,1	66,1	5,7	69	77,4	3,8	94	89,2	5,0				
8	Ингуши Назранского р-на	99	84,9	4,0	77,1	3,6	103,1	6,9	64,1	6,5	68,2	6,7	71	79,6	4,2	95	88,1	4,3				
9	Ингуши Джерах	94	84,9	3,7	77,0	3,5	103,1	6,2	64,8	6,9	67,8	7,4	66	77,6	4,5	91	89,2	4,0				
10	Ингуши Первомайского р-на	99	85,1	3,0	77,0	3,7	103,0	5,6	64,0	6,7	67,1	7,1	74	77,7	4,0	92	88,6	4,5				

Таблица 5

№ группы	Этнические и территориальные группы	Наклон лба			Развитие надбровья				Гориз. проф. лица				Выступление скул					
		№	сильный	средний	слабый	средн. балл	слабое	сильное	очень сильн.	ср. балл	слабая	средняя	сильная	ср. балл	слабое	сильное	ср. балл	
1	Чеченцы Надтеречного р-на	98	1,0	21,5	77,4	2,76	39,8	19,4	1,0	1,82	4,1	42,2	53,7	2,50	92,7	7,3	1,43	
2	Чеченцы Ачхой-Мартанск. р-на	103	1,0	18,2	80,8	2,80	81,5	17,5	1,0	1,78	3,9	28,5	67,6	2,64	91,3	8,7	1,34	
3	Чеченцы Гудермесского р-на	100	2,0	19,0	79,0	2,77	97,0	0	19,0	—	1,96	—	20,0	80,0	2,80	89,0	11,0	1,34
4	Чеченцы Веденского р-на	98	1,0	21,6	77,4	2,76	84,7	11,2	4,1	1,74	1,0	21,8	77,2	2,76	92,6	8,2	1,29	
5	Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	1,0	23,6	75,4	2,74	77,2	20,8	2,0	1,88	2,0	35,5	62,5	2,61	95,0	5,0	1,13	
6	Чеченцы Советского р-на	103	3,0	23,0	74,0	2,71	83,5	14,6	1,9	1,84	1,9	31,5	66,6	2,65	88,3	11,7	1,29	
7	Чеченцы Шалинского р-на	100	—	26,0	74,0	2,74	86,0	13,0	1,0	1,73	1,0	31,5	67,5	2,67	95,9	4,1	1,21	
8	Ингуши Назранского р-на	99	3,0	34,5	62,5	2,59	77,8	21,2	1,0	1,86	2,0	41,6	56,4	2,54	93,5	7,0	1,28	
9	Ингуши Джейрах	100	—	23,0	77,0	2,77	92,0	8,0	—	1,59	1,0	39,0	60,0	2,59	91,0	9,0	1,31	
10	Ингуши Первомайского р-на	100	—	18,0	82,0	2,82	84,0	16,0	—	1,67	1,0	32,0	64,0	2,60	91,0	9,0	1,23	

Этно-территориальные группы	Складка верхнего века						Ширина глазной щели				Наклон гла- зной щели			
	Внутренняя часть		Средняя часть		Наружная часть		% нали- чия	количес- тво наблюдений	малая	Большая	средний балл	наруж- ный угол ниже	наруж- ный угол выше	средний балл
	% отсут- ствия	средний балл	% отсут- ствия	средний балл	% отсут- ствия	средний балл								
1. Чеченцы Надтеречного р-на .	65,0	0,41	51,5	0,54	41,0	0,82	59,5	97	8,2	22,4	2,14	15,3	16,5	1,01
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	78,6	0,21	64,0	0,44	52,2	0,62	47,8	103	3,9	15,6	2,12	17,7	24,3	2,07
3. Чеченцы Гудермесского р-на	75,0	9,25	57,0	0,43	42,0	0,77	58,0	100	5,0	13,0	1,08	19,0	4,0	1,85
4. Чеченцы Веденского, р-на .	62,3	0,51	46,9	0,79	29,7	1,02	70,3	99	3,0	8,1	2,05	13,3	8,3	1,95
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	67,3	0,38	59,4	0,49	48,4	0,66	51,6	101	3,0	15,8	2,13	18,9	21,8	2,03
6. Чеченцы Советского р-на .	62,1	0,41	47,6	0,61	36,6	0,78	63,4	103	9,8	5,9	1,96	6,8	11,4	2,05
7. Чеченцы Шалинского р-на	71,0	0,52	48,0	0,63	35,0	0,79	65,0	100	—	14,0	2,14	12,0	9,0	1,97
8. Ингуши Назранского р-на	59,6	0,43	56,6	0,46	45,6	0,62	54,4	99	1,0	16,2	2,15	11,0	6,0	1,95
9. Ингуши Джерах .	65,0	0,41	57,0	0,53	47,0	0,69	53,0	100	12,0	12,0	2,00	6,0	13,0	2,07
10. Ингуши Первомайского р-на	82,0	0,18	72,0	0,38	60,0	0,56	40,0	100	7,0	9,0	2,02	5,0	11,0	2,06

Таблица 7

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Высота переноса			Поперечный профиль спинки носа			Подбородок			Мочка		
		низкое	высокое	средн. балл	плоский	выступящий	средн. балл	отрицательный	положит.	средн. балл	приплюснутая	язычковая	средн. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на .	98	—	69,4	2,69	—	84,5	2,84	2,3	97,7	2,71	3,160,1	2,57	
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	102	—	83,3	2,83	—	95,3	2,95	1,9	98,1	2,76	—	57,3	2,57
3. Чеченцы Гудермесского р-на .	100	—	76,0	2,76	—	90,0	2,90	4,0	96,0	2,62	2,067,0	2,65	
4. Чеченцы Веденского р-на .	97	—	73,2	2,73	—	89,7	2,90	1,0	99,0	2,78	3,069,4	2,66	
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	—	79,2	2,79	—	93,2	2,93	3,0	97,0	2,71	5,959,4	2,54	
6. Чеченцы Советского р-на	103	—	74,8	2,75	—	86,7	2,87	2,9	97,1	2,79	2,965,1	2,62	
7. Чеченцы Шалинского р-на	100	—	78,0	2,78	—	98,0	2,98	2,0	98,0	2,79	4,068,0	2,64	
8. Ингуши Нзранского р-на	99	1,0	68,6	2,68	1,0	78,7	2,78	1,0	99,0	2,61	4,064,6	2,61	
9. Ингуши Джерах .	99	—	63,6	2,64	—	79,6	2,80	1,0	99,0	2,66	5,057,0	2,52	
10. Ингуши Первомайского р-на	100	—	64,0	2,64	1,0	93,0	2,92	3,0	97,0	2,72	6,059,0	2,53	

Таблица 8

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Цвет глаз (По схеме Бунака)				Количество наблюдений	Цвет кожи (По шкале Лушана)			
		Светлые (9—12)	Смешанн. (5—8)	Темные (1—4)	Ср. балл		0 (3, 7—9)	1 (10—14)	2 (15—18)	Ср. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на	98	7,1	69,2	23,7	1,17	92	100,0	—	—	0,00
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	103	8,7	80,9	10,4	1,02	91	98,9	—	1,1	0,02
3. Чеченцы Гудермесского р-на	100	11,0	77,0	12,0	1,01	95	100,0	—	—	0,00
4. Чеченцы Веденского р-на	98	9,1	83,2	7,7	0,99	92	98,9	—	1,1	0,02
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	6,0	74,3	19,7	1,14	69	100,0	—	—	0,00
6. Чеченцы Советского р-на	103	10,6	85,8	3,6	0,93	100	100,0	—	—	0,00
7. Чеченцы Шалинского р-на	100	7,0	84,0	9,0	1,02	86	100,0	—	—	0,00
8. Ингуши Назранского р-на	99	5,0	81,8	13,2	1,08	98	100,0	—	—	0,00
9. Ингуши Джерах .	100	8,0	84,0	8,0	1,00	98	98,0	2,0	—	0,04
10. Ингуши Первомайского р-на	200	10,0	68,0	22,0	1,12	100	99,0	1,0	—	0,02

Таблица 9

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Цвет волос (по шкале Фишера) (3)				Количество наблюдений	Форма волос		
		темно-русые (6-8)	черные (2, 4, 5)	средний балл М I	средний балл М II		прямые	широко волнистые	средний балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на	37	5,4	94,6	3,95	3,12	38	100,0	—	1,00
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	27	3,7	96,3	3,96	5,15	27	100,0	—	1,00
3. Чеченцы Гудермесского р-на	38	—	100,0	4,00	3,87	33	100,0	—	1,33
4. Чеченцы Ведельского р-на	37	10,0	90,0	3,90	3,13	39	97,5	2,5	1,25
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	41	4,9	95,1	3,95	5,18	41	100,0	—	1,00
6. Чеченцы Советского р-на	35	15,6	84,4	3,84	4,69	36	99,0	1,0	1,01
7. Чеченцы Шалинского р-на	47	14,2	85,8	3,86	5,15	45	95,6	4,4	1,04
8. Ингуши Назраньского р-на	28	7,0	93,0	3,93	3,78	26	100,0	—	1,00
9. Ингуши Джерах	29	7,4	92,6	3,93	3,32	31	87,2	12,0	1,13
10. Ингуши Первомайского р-на	29	3,4	98,6	3,97	3,43	29	93,0	6,9	1,07

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Положение осей ноздрей				Форма ноздрей		Положение кончика носа				Положение основания носа		
		поперечное	сагиттальное	сп. балл	треугольные	овальные		поднятое	опущенное	средн. балл		поднятое	опущенное	средн. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на ...	98	—	11,2	2,11	—	100,0		24,3	36,7	2,12		26,5	30,6	2,04
2. Чеченцы Ахой-Мартанского р-на	102	—	21,6	2,22	1,0	99,0		3,9	41,4	2,51		5,9	61,7	2,56
3. Чеченцы Гудермесского р-на	97	40,0	35,3	1,95	1,0	99,0		16,0	31,0	2,15		14,0	45,0	2,31
4. Чеченцы Веденского р-на ...	97	—	1,0	2,10	—	100,0		9,3	39,5	2,30		10,3	53,6	2,43
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	103	—	15,0	2,15	2,9	97,1		22,4	24,0	2,02		38,8	30,1	1,91
6. Чеченцы Советского р-на ...	101	25,0	39,4	2,14	1,0	99,0		9,9	42,5	2,33		11,9	50,5	2,39
7. Чеченцы Шалинского р-на	100	—	15,0	2,15	—	100,0		13,0	34,0	2,21		15,0	46,0	2,31
8. Ингуши Назранского р-на	99	—	16,6	2,17	1,0	99,0		27,2	22,4	1,95		36,4	29,2	1,93
9. Ингуши Джерах	99	1,0	7,6	2,07	2,0	98,0		20,1	28,3	2,08		18,2	37,3	2,19
10. Ингуши Первомайского р-на	100	2,0	7,0	2,05	2,0	98,0		24,0	36,0	2,12		21,0	44,0	2,23

Таблица 11

Этно-территориальные группы	Количество наб-людений	Профиль спинки носа									
		костной части			хрящевой части			общий			
		вогнутый	выпуклый	средн. балл	вогнутый	выпуклый	средн. балл	вогнутый	прямой	выпуклый	извилистый
1. Чеченцы Надтеречного р-на ...	98	—	63,3	2,63	9,2	30,6	2,21	2,4	28,4	62,1	7,1
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	102	—	61,8	2,62	10,8	31,4	2,21	4,9	29,4	59,8	5,9
3. Чеченцы Гудермесского р-на	100	—	57,0	2,57	10,0	36,0	2,16	4,0	33,0	56,0	7,0
4. Чеченцы Веденского р-на ...	97	—	67,0	2,67	6,2	31,8	2,26	—	29,8	64,0	6,2
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	101	1,0	56,4	2,55	10,9	25,7	2,15	2,0	36,7	52,4	8,9
6. Чеченцы Советского р-на ...	103	1,0	67,9	2,67	13,6	25,2	2,12	3,9	23,3	63,1	9,7
7. Чеченцы Шалинского р-на	100	—	58,0	2,58	2,0	27,0	2,25	1,0	34,0	64,0	1,0
8. Ингуши Назранского р-на	99	1,0	42,4	2,41	9,1	15,0	2,06	5,0	46,0	44,5	4,0
9. Ингуши Джейрах	98	—	45,9	2,46	9,2	18,4	2,09	7,1	42,9	47,0	3,0
10. Ингуши Первомайского р-на	100	3,0	50,0	2,47	14,0	19,0	2,05	5,0	45,0	41,0	9,0

Таблица 12

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Высота крыльев носа			Выступление крыль. носа			Выраженность крыль. борозд			Слияние крыльевых борозд с носогубн.		
		малая	больш.	средн. балл	слабое	среднее	средн. балл	слабая	средняя	средн. балл	нет слиян.	образует одну лин.	сп. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на	98	9,2	32,8	2,24	3,1	53,0	2,50	6,1	31,6	2,26	27,8	10,0	1,82
2. Чеченцы Ахой-Марганского р-на	102	6,8	30,2	2,23	2,0	45,0	2,43	2,9	57,7	2,65	34,4	17,8	1,83
3. Чеченцы Гудермесского р-на	99	7,0	3,0	1,96	1,0	34,4	2,33	8,1	20,0	2,12	—	77,6	2,78
4. Чеченцы Ведекского р-на	97	8,3	11,7	2,03	—	43,3	2,43	3,1	27,8	2,25	22,6	12,0	1,89
5. Чеченцы Урус-Марганского р-на	101	14,9	32,7	2,18	—	43,6	2,44	3,0	21,8	2,19	25,7	18,9	1,93
6. Чеченцы Советского р-на	103	7,8	19,2	2,11	1,9	35,9	2,34	6,8	27,2	2,20	29,9	15,8	1,87
7. Чеченцы Шалинского р-на	100	19,0	6,0	1,87	3,0	32,0	2,29	8,0	13,0	2,05	39,0	8,0	1,69
8. Ингуши Назранского р-на	99	6,0	21,4	2,15	4,0	45,5	2,42	9,1	29,3	2,20	26,3	12,0	1,86
9. Ингуши Дженрах	99	6,0	18,3	2,12	2,0	44,4	2,42	10,1	27,3	2,17	17,2	17,1	2,01
10. Ингуши Первомайского р-на	100	17,0	18,0	2,01	4,0	44,0	2,40	10,0	17,0	2,07	39,0	15,0	1,76

Таблица 13

Этно-территориальные группы	Количество наблюдений	Высота кожной части в. губы			Профиль верхней губы			Толщина верхней губы				Толщина нижней губы			
		низкая	высокая	средн. балл	проксимия	описо-тельная	средн. балл	тонкая	толстая	вдугатая	средн. балл	тонкая	толстая	вдугатая	средн. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на	90	17,8	28,8	2,11	30,0	31,1	2,01	40,0	21,1	1,00	1,84	24,4	23,4	2,2	2,03
2. Чеченцы Аухой-Мартанского р-на	97	31,3	33,0	2,02	16,5	42,3	2,26	36,5	26,8	—	1,90	16,5	27,2	2,0	2,15
3. Чеченцы Гудермесского р-на	93	3,2	15,5	2,12	21,5	35,5	2,14	50,0	10,7	—	1,61	33,7	32,3	—	1,99
4. Чеченцы Веденского р-на	85	21,2	27,0	2,06	15,3	38,8	2,24	24,4	3,2	—	1,79	15,3	25,3	2,4	2,15
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	94	30,6	39,4	2,09	22,3	40,5	2,18	37,0	21,3	1,1	1,86	12,8	32,5	5,3	2,30
6. Чеченцы Советского р-на	96	7,2	13,4	2,06	25,0	35,4	2,10	37,7	21,8	—	1,84	11,5	40,5	1,0	2,30
7. Чеченцы Шалинского р-на	94	36,0	11,7	1,76	14,9	44,6	2,34	62,5	9,6	—	1,47	31,3	20,2	4,3	1,97
8. Ингуши Назранского р-на	95	7,3	15,8	2,08	28,4	35,8	2,06	41,0	30,6	—	1,90	9,5	46,8	—	2,37
9. Ингуши Джикрах	92	1,1	8,3	2,07	23,9	28,2	2,04	40,0	10,2	1,1	1,72	9,8	35,6	1,1	2,28
10. Ингуши Первомайского р-на	92	31,9	20,7	1,89	19,6	27,2	2,08	29,8	25,0	—	1,95	3,2	45,4	2,2	2,47

Этно-территориальные группы	Количество обследованных	Рост бороды (от 25 лет)					Рост волос на груди (от 25 лет)				Рост бровей		
		очень сла- бые	слабые	сильный	очень сильн.	сп. балл	очень сла- бые	слабые	сильный	очень сильн.	сп. балл	Количество людей	средн. балл
1. Чеченцы Надтеречного р-на	82	1,2	3,6	17,6	23,2	3,57	4,0	18,3	9,7	7,3	2,18	97	1,0 35,0 2,34
2. Чеченцы Ачхой-Мартанского р-на	83	—	6,2	25,7	5,7	3,31	51,3	26,8	2,4	4,9	1,83	83	2,4 29,0 2,27
3. Чеченцы Гудермесского р-на	90	—	8,9	31,2	12,2	3,47	55,5	18,9	8,9	3,4	1,86	100	— 16,0 2,16
4. Чеченцы Веденского р-на	81	—	8,6	26,8	13,6	3,45	42,0	18,5	11,1	11,1	2,31	98	— 30,5 2,31
5. Чеченцы Урус-Мартанского р-на	73	—	2,7	9,8	17,7	3,43	37,0	16,4	16,4	8,2	2,42	101	4,0 21,7 2,18
6. Чеченцы Советского р-на	83	—	4,8	20,6	6,0	3,28	27,7	24,1	14,5	7,2	2,49	103	1,9 23,3 2,21
7. Чеченцы Шалинского р-на	80	—	10,5	23,7	6,5	3,26	47,5	13,7	8,8	10,0	2,20	100	1,0 33,0 2,32
8. Ингуши Назранского р-на	74	—	13,4	27,5	10,9	3,35	27,0	14,9	6,7	21,7	2,81	99	1,0 37,4 2,36
9. Ингуши Джепрах.	82	1,2	10,6	24,9	10,3	3,34	29,6	28,4	8,6	17,4	2,56	100	3,0 29,0 2,26
10. Ингуши Первомайского р-на	70	—	11,4	14,3	11,4	3,26	36,6	14,0	12,7	11,3	2,48	100	— 41,0 2,41

ს ა რ ო მ ე ნ

მ. აბდუშელიშვილი, — ლაზების ანთროპოლოგიისათვის .	5
М. Г. Абдушлишвили, К антропологии лазов (Резюме)	53
Э. Н. Джавахишвили, Краниологические материалы с территории Грузии первой половины III тысячелетия до н. э.	62
Л. П. Шарашидзе, К антропологии меченцев и ингушей	75